
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Jiménez Boronat, Gisela; Ramírez Sevilla, Esperanza dir. L'evolució del guerrer grec. De l'heroi homèric al ciutadà-soldat d'època clàssica. 2016. 48 pag. (1002 Grau en Estudis de Francès i de Clàssiques)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/166519>

under the terms of the license

Treball de fi de grau

**Universitat Autònoma
de Barcelona**

L'EVOLUCIÓ DEL GUERRER GREC: DE L'HEROI HOMÈRIC AL CIUTADÀ-SOLDAT D'ÈPOCA CLÀSSICA

Gisela Jiménez Boronat

Tutora: Esperanza Ramírez Sevilla

Facultat de Filosofia i Lletres

Grau d'Estudis de Francès i Clàssiques

Curs 2015-2016

Índex

1. Resum	3
2. Introducció	4
3. Metodologia	5
4. La guerra a l'època arcaica	8
4.1. Precedents: Època micènica i Edat Fosca	8
4.1.1. Homer: pont entre dues civilitzacions	9
4.1.2. El combat homèric	11
4.2. Organització social	13
4.2.1. Sorgiment de les ciutat-estat i procés de sinecisme	13
4.2.2. Atenes: poble autòcton	14
4.2.3. L'educació arcaica	16
4.3. Organització militar	17
4.3.1. Sistemes de combat	17
4.3.1.1. Revolució hoplita	17
4.3.2. Herois o guerrers d'estat?	19
4.3.2.1. Hesíode: el mite de les edats	19
4.3.2.2. La poesia lírica i l'exaltació militar	20
4.3.2.3. Èsquil: Els set contra Tebes	21
4.3.3. Competicions atlètiques i Jocs Olímpics	21
5. La guerra a l'època clàssica	23
5.1. Organització social	23
5.1.1. Reformes polítiques i democràcia	23
5.1.2. L'Hèl·lade com a unitat social i geogràfica	25
5.1.3. Filosofia política	27
5.1.4. L'educació clàssica	28
5.2. Organització militar	29
5.2.1. L'aparició de l'hoplita i la falange	29
5.2.2. Qüestions lingüístiques en relació amb les formacions militars	32
5.2.3. Evolució i transformació de la falange hoplita	33
5.2.3.1. Les Guerres Mèdiques	33
5.2.3.2. La Guerra del Peloponès	34
5.2.3.3. Aparició dels mercenaris de guerra	36
6. Conclusions	38
7. Bibliografia	41
8. Annexos	44

1. Resum

El present treball pretén portar a terme una investigació sobre la guerra a l'antiga Grècia, centrant l'atenció en les èpoques arcaica i clàssica. Així mateix, l'objectiu principal d'aquesta recerca és esbrinar de quina manera es va consolidar la figura de l'hoplita grec, ciutadà-soldat que trobem exemplificat als conflictes bèl·lics d'època clàssica i que dista en gran mesura de la concepció arcaica de soldat grec, més propera a l'heroi descrit per Homer als seus poemes. De més a més, atés que la ciutat d'Atenes va tenir un gran poder polític i una important força hegemònica a l'època clàssica, aquest estudi pren l'Àtica com a nucli d'anàlisi.

Així doncs, el propòsit d'aquesta investigació és descobrir en quin moment històric i de quina manera els guerrers grecs, particularment els atenesos, van abandonar el seu caràcter individualista, cercadors de la glòria personal, i van evolucionar cap a una manera d'actuar on el motiu que els encoratjava a lluitar era la defensa col·lectiva de la seva ciutat. Va existir una evolució progressiva d'un nou model de lluita, paral·lela al desenvolupament de les ciutats-estat, o hi va haver una aparició sobtada?

Paraules clau: Grècia, ciutats-estat, heroi, guerra, hoplita, falange, Homer, història.

2. Introducció

“[...] ἀλλὰ μᾶλλον τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ’ ἡμέραν ἔργῳ θεωμένους καὶ ἐραστὰς γιγνομένους αὐτῆς, καὶ ὅταν ὑμῖν μεγάλη δόξη εἶναι, ἐνθυμουμένους ὅτι τολμῶντες καὶ γινώσκοντες τὰ δέοντα καὶ ἐν τοῖς ἔργοις αἰσχυρόμενοι ἄνδρες αὐτὰ ἐκτίσαντο, καὶ ὁπότε καὶ πείρατος σφαλεῖν, οὐκ οὖν καὶ τὴν πόλιν γε τῆς σφετέρως ἀρετῆς ἀξιοῦντες στερίσκειν, κάλλιστον δὲ ἔρανον αὐτῇ προΐεμενοι. κοινῇ γὰρ τὰ σώματα διδόντες ἰδίᾳ τὸν ἀγῆρων ἐπαινον ἐλάμβανον καὶ τὸν τάφον ἐπισημότατον, οὐκ ἐν ᾧ κεῖνται μᾶλλον, ἀλλ’ ἐν ᾧ ἡ δόξα αὐτῶν παρὰ τῷ ἐντυχόντι αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ αἰείμνηστος καταλείπεται.”

(Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, II, 43, 1-2)

L'evolució dels conflictes bèl·lics a l'Antiguitat és una disciplina complexa i digne d'estudi. En aquest treball, pretenc esbrinar quina va ser l'evolució social que el conjunt de guerrers de la regió grega de l'Àtica va experimentar al llarg dels segles. Així doncs, aspiro a conèixer quin va ser el moment en que els ideals heroics, representats a la poesia èpica, es van esvaïr i van deixar pas a uns nous ideals més patriòtics i col·lectius, clarament representats, per exemple, al discurs de Pèricles que ens proporciona Tucídides a la seva crònica històrica sobre la Guerra del Peloponès.

Les principals problemàtiques que ha d'afrontar aquesta recerca són, d'una banda, l'extens marc temporal que, malgrat estar encarat a dues èpoques concretes, comporta un estudi previ dels esdeveniments precedents i successors, així com, d'altra banda, la manca d'informació d'alguns moments històrics on les fonts primàries són escasses. En aquest sentit, l'època arcaica està desproveïda de textos pròpiament considerats historiogràfics i l'hem d'analitzar majoritàriament d'acord amb les literatures èpica i lírica, sovint inspirades en relats mítics.

Els motius que m'han conduït a la materialització d'aquest estudi són principalment personals. Com a estudiant d'Estudis Clàssics sempre he provat un gran interès per les civilitzacions antigues, especialment per la civilització grega, i en el transcurs dels darrers anys m'ha interessat sobretot l'estudi dels conflictes bèl·lics a l'Antiguitat. He decidit examinar la figura de l'hoplita grec perquè em genera una sèrie de dubtes el contrast tan dràstic que trobem entre els combats singulars de la poesia èpica i els combats col·lectius de les descripcions bèl·liques d'autors com Tucídides o Xenofont. Trobo interessant fer una recerca d'aquest fenomen i m'agradaria aportar la meua opinió, des d'un punt de vista més aviat filològic, als estudis que s'han fet prèviament al meu.

3. Metodologia

En primer lloc, a l'hora de triar el tema d'investigació, he realitzat una cerca bibliogràfica inicial per conèixer quins estudis s'havien fet al voltant dels aspectes que pretenc analitzar. Aquesta cerca m'ha permès decidir de quina manera enfocar el treball, atès que havent adquirit uns coneixements bàsics, puc començar a plantejar possibles hipòtesis i problemàtiques a tractar, com també puc intentar delimitar-ne els límits geogràfics i cronològics.

En aquest àmbit, s'han realitzat moltes investigacions al voltant de les formacions hoplites, les falanges gregues i el seu armament. Tot i així, en aquest estudi he tingut en compte les investigacions de caràcter més aviat antropològic i lingüístic, entre les quals vull destacar alguns articles de Jean Pierre Vernant¹ i Pierre Vidal-Naquet², historiadors francesos dedicats a l'estudi de la civilització grega, de Geoffrey S. Kirk³, estudiós britànic que fa una anàlisi de la guerra a l'èpica homèrica, de Marcel Detienne⁴, important antropòleg francès que examina detalladament les falanges hoplítiques i de Fernando Echeverría Rey⁵, historiador i filòleg espanyol, investigador de la terminologia militar utilitzada a l'antiga Grècia.

Les hipòtesis que han sorgit arran d'aquesta primera recerca són diverses. D'entrada, si l'objectiu principal d'aquest treball és descobrir el moment de canvi i de confluència d'una determinada manera de lluitar, cal remuntar-se no tan sols a l'origen dels combats sinó també al d'una civilització. En aquest cas concret, les fonts literàries més antigues de què disposem on es descriu una possible civilització grega arcaica són els relats èpics d'Homer, de manera que hem de valorar fins a quin punt la poesia homèrica gaudeix de versemblança històrica i, de ser així, quins períodes històrics descriu.

En aquesta mateixa línia hem d'avaluar el següent problema: A la *Ilíada* i a l'*Odissea* trobem alguns elements propis del segle d'Homer, l'època arcaica, i alguns altres de més remots, anàlegs a la civilització micènica. El període que separa aquestes dues civilitzacions genera encara avui diverses incògnites, motiu pel qual és anomenat Edat Fosca. És en aquest context quan trobem el primer canvi en la formació militar grega, ja que els duels homèrics són força distants, per exemple, de les lluites descrites pels autors lírics, malgrat pertànyer a una època històrica força propera. Podem parlar, tal com postulen alguns investigadors, d'una revolució

---

¹ Vernant, Jean-Pierre. (1987). Entre la honte et la gloire. *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens*, vol. 2, núm. 2, 269-299

² Vidal-Naquet, Pierre (1985). La tradition de l'hoplite athénien, en Jean-Pierre Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (p. 161-181), Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.

³ Kirk, Geoffrey S. (1985). War and the warrior in the homeric poems, en Jean-Pierre Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (p.93-117), Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.

⁴ Detienne, Marcel. (1985), La phalange: Problèmes et controverses, en Jean-Pierre Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (p.120-142), Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.

⁵ Echeverría Rey, Fernando. (2005). El hoplita y la naturaleza de lo "hoplítico": un caso de terminología militar de la Grecia clásica. *Studia historica. Historia angitua*, 23, 75-93; (2012). Hoplite and Phalanx in Archaic and Classical Greece: A Reassessment. *Classical Philology*, vol. 107, núm. 4. 291-318.

hoplita durant l'Edat Fosca o és més adient parlar d'una evolució periòdica al llarg dels segles? Va ser cabdal el procés de sinecisme de les diferents poblacions gregues per a fer possible aquest canvi militar o van ser unes determinades circumstàncies militars les que van propiciar els canvis polítics? A parer meu, va ser necessària la creació d'una unitat sociopolítica per tal de fer evolucionar el sistema militar, atès que aquesta unió civil comportava pels seus habitants una vinculació personal i una necessitat imperant de defensar conjuntament la ciutat en cas d'ésser amenaçats.

Altrament, la delimitació cronològica i geogràfica del treball no ha resultat gens fàcil. En un primer moment vaig voler fer una anàlisi general del guerrer grec, des del seu origen fins a les falanges macedònies d'època imperial, ja que considero que aquestes darreres són l'evolució final dels hoplites clàssics grecs. No obstant això, vaig haver d'escurçar el marc cronològic i prioritzar el moment de la seva aparició sobre la seva evolució històrica, qüestió no menys interessant que m'agradaria reprendre en un futur projecte.

De manera paral·lela, he tingut alguns dubtes inicials en la selecció de la ciutat que prendre com a nucli d'anàlisi, considerant que la gran majoria dels estudis sobre la guerra a Grècia estan encarats a Esparta, ciutat en armes per excel·lència. El motiu principal que m'ha fet abandonar l'anàlisi d'aquesta regió de Lacedemònia és que, contràriament a Atenes, Esparta no representa l'ideari grec, sinó que el seu desenvolupament social i polític és força anòmal en relació amb les altres ciutats-estat.

Un altre punt a considerar és la selecció de les fonts primàries i dels textos a tractar. Per portar a terme aquest propòsit, tenint prèviament presents diversos autors grecs, m'he ajudat, d'una banda, dels estudis d'historiadors contemporanis, que justificaven les seves teories amb una selecció concreta i encertada de textos clàssics, i de l'altra, d'una recerca lingüística de paraules clau en grec a la base de dades de textos proporcionada pel recurs electrònic *Diogenes* i també al lèxic analitzat per Lidell i Scott⁶.

En relació amb aquest punt, vull destacar la importància de l'anàlisi lingüística dels textos primaris en aquest treball, ja que l'estudi filològic d'alguns termes ens permet conèixer la psicologia i la conducta dels habitants d'una regió concreta en un moment determinat de la història. A tall d'exemple, faré referència al substantiu grec *κλέος*, que apareix en nombroses ocasions als textos homèrics.

Si analitzem el seu ús al llarg de la literatura grega, observem que s'ha utilitzat en gairebé tots els gèneres i totes les èpoques, des de l'èpica d'Homer fins a l'èpica d'Apol·loni de Rodes, passant per les tragèdies d'Eurípides o per la historiografia de Tucídides. Ara bé, la importància d'aquest assumpte recau en esbrinar en quin context és utilitzat aquest terme i si presenta diferents accepcions o variants. D'aquesta manera, la majoria d'ocasions en què apareix a l'èpica homèrica⁷ ho fa en la seva forma neutre singular i es tradueix generalment

⁶ Lidell, H.G., i Scott, R. (1940). *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.

⁷ Alguns exemples: Homer, *Ilíada*. II, vers 325; IV, vers 197; V, vers 3; XVII, vers 131. *Odissea*. IX, vers 74.

per “glòria” o “fama”, fent al·lusió al reconeixement que rebien els herois a canvi de les seves gestes. A vegades, però, quan aquest substantiu es manifesta en plural (κλέα), passa a significar, per sinècdoc, “proeses”, és a dir, conjunt de gestes glorioses⁸.

Altrament, quan autors posteriors com Tucídides, Plutarc, Eurípides o Apol·loni de Rodes testimonien aquest substantiu ho fan majoritàriament en singular. Eurípides⁹ i Apol·loni de Rodes¹⁰, malgrat que no l'utilitzen gaire freqüentment, atorguen un significat força semblant al que Homer intentava transmetre, ja que el contingut de les seves obres és de caràcter mític i/o èpic. Tucídides i Plutarc, en canvi, inclouen un nou significat implícit en aquest substantiu, ja que la “fama” que els personatges dels seus textos reben els hi és proporcionada com a conseqüència de les accions que han realitzat pel bé comú de la seva ciutat, per tant, accions polítiques, no per haver hagut de vèncer innombrables proves de superació personal, com succeeix a les epopeies ja citades.

En darrer lloc, respecte a les fonts primàries triades, convé fer ressaltar els següents autors: Homer i Hesíode com a representants del gènere èpic; Arquíloc, Cal·lí i Tirteu com a exponents de la poesia lírica; Aristòtil i Plató com a legats de la filosofia política; i Heròdot, Tucídides¹¹ i Xenofont¹² com a testimonis principals de la historiografia. Aquesta selecció és el resultat d'un ampli estudi d'aquests i d'altres autors clàssics, com Plutarc, Pseudo-Xenofont, Apol·lodor o Diodor de Sicília. De més a més, he llegit de manera puntual alguns discursos d'oradors grecs que considero que estan relacionats amb molts aspectes d'aquest treball, com és el cas d'Isòcrates o Lísies.

---

⁸ Homer, *Odissea*. VIII, vers 73; IX, vers 73; *Ilíada*. IX, vers 524.

⁹ Eurípides. *Andròmaca*. vers 773; *Hècuba*, vers 1225.

¹⁰ Apol·loni de Rodes, *Les Argonàutiques*, I, vers 154; II, vers 754, III, vers 992.

¹¹ Tucídides, *Historia de la Guerra del Peloponès*. I. 10. 2, línia 4; I. 25.4, línia 8; II. 45. 2, línia 5.

¹² Plutarc, *Vides paral·leles*: *Soló*. XIV. 8, línia 8.

4. La guerra a l'època arcaica

En primer lloc, per poder descobrir en quin moment i de quina manera la lluita descrita als poemes homèrics va evolucionar cap a la lluita descrita als relats historiogràfics d'època clàssica, s'ha de conèixer l'origen més arcaic de la civilització grega, moment de creació d'uns nous valors socials i models de conducta. En relació amb aquest punt, l'arqueologia ens ha confirmat que va existir una civilització molt anterior a la Grècia de les ciutats-estat, una civilització guerrera que està parcialment representada a Homer i que es va estendre entre els segles XVI i XII aC a la perifèria del mar Egeu.

4.1. Precedents: Època micènica i Edat Fosca

Els segles XIX i XX van ser de vital importància per a l'arqueologia clàssica, ja que, gràcies a les excavacions de Heinrich Schliemann a Troia, Micenes i Tirint, i a les tauletes d'argila descobertes per Arthur Evans al palau cretenc de Cnossos, va ser possible el descobriment d'una civilització fins ara desconeguda, l'anomenada civilització micènica. La lectura i la comprensió d'aquestes tauletes, escrites en Lineal B, van donar a conèixer que l'estructura social d'aquesta civilització era jeràrquica, i que geogràficament no s'entenia com a una entitat independent sinó que era constituïda de diversos reialmes.¹³

Cada reialme tenia una seu administrativa, els palaus, des d'on es gestionaven els diversos estats. Aquestes gestions, de naturalesa econòmica, són les que van quedar reflectides a les tauletes micèniques i demostren que aquests palaus i reialmes estaven dotats de prosperitat i de gran poder econòmic, en part reforçat per les rutes comercials que havien establert i per la seva política expansionista.¹⁴ Altrament, cal remarcar que a cada reialme el poder residia sobre un monarca, anomenat *wánax*, màxima autoritat en qui residia el poder militar, religiós i administratiu.

En aquesta línia, i d'acord amb l'arqueologia, s'ha descobert que la societat micènica era una societat marcada per la guerra. Primerament, les grans fortificacions micèniques construïdes al voltant de les ciutats ens fan suposar que aquesta civilització vivia sota una amenaça constant de conflictes bèl·lics. En segon lloc, les tauletes mostren un fort comerç i una forta producció d'armes de guerra, com per exemple els coneguts carros de guerra; algunes d'aquestes armes eren sovint conservades a les seves tombes (*θόλοι*), edificacions funeràries conjuntes. De més a més, s'han trobat alguns mosaics als palaus micènics on s'hi representen escenes bèl·liques i heroiques¹⁵. En darrer lloc, i com a testimoni més disputat, és probable que la poesia homèrica hagués descrit uns conflictes propis d'aquesta civilització o s'hi hagués, almenys, inspirat.

¹³ Alonso Moreno, Claudia V. (2015). El mundo micénico en su apogeo (ss. XIV-XIII. a.C.). *Desperta ferro: Antigua y medieval. La guerra de Troya*, núm. 30, 6-12. Madrid: Desperta Ferro Ediciones SLNE.

¹⁴ Ruipérez, Martín S., i Melena, José Luis. (1990). Los griegos micénicos. Madrid: Historia 16.

¹⁵ Palaima, Thomas G. La Grecia micénica: una sociedad marcada por la guerra. (2015). El mundo micénico en su apogeo (ss. XIV-XIII. a.C.). *Desperta ferro: Antigua y medieval. La guerra de Troya*. Núm. 30, 20-25. Madrid: Desperta Ferro Ediciones SLNE.

Al segle XII aC, l'esplendor d'aquesta cultura palacial s'esvaeix i els diversos emplaçaments micènics van minvant ràpidament la seva població. Les causes d'aquesta desaparició sobtada són encara avui disputades, ja que les úniques evidències d'aquesta situació són arqueològiques; les tauletes no ens donen cap resposta concreta. Hi ha tres teories vigents: la primera proposa com a motiu de la destrucció dels palaus una invasió exterior per mar, tot i que la identitat d'aquests possibles invasors és molt confusa; la segona suggereix un factor natural i/o geològic, com per exemple un terratrèmol o un incendi; la darrera indica una revolta popular interna, amb una conseqüent crisi social i política. Tanmateix, és probable que no fos una sola causa la que va provocar la desaparició d'aquesta civilització, sinó diversos motius combinats.

De totes maneres, deixant de banda la factibilitat d'aquestes causes, aquesta civilització va desaparèixer i va donar lloc a un període llòbrec del qual no tenim malauradament gaire coneixement i que s'ha anomenat Edat Fosca. Conseqüentment, la talassocràcia i la gran xarxa comercial micènica amb Àsia Menor es van desfer i els habitants de Grècia van haver de tornar a una economia més rudimentària. D'altra banda, a força de la destrucció dels palaus, l'escriptura va caure en desús, i les manifestacions d'art es van veure molt reduïdes. Es creu que l'època fosca va ser un seguit de segles protagonitzats per crisi social, migracions, pobresa i inestabilitat política.¹⁶

4.1.2. Homer: pont entre dues civilitzacions

En aquest context, Homer va tenir un paper cabdal, ja que podem considerar que la seva producció literària amaga elements històrics d'època micènica i alhora els barreja amb elements d'època arcaica o geomètrica, esdevenint així mateix un punt de confluència entre ambdues societats. Per a la millor comprensió de la versemblança històrica a Homer, Geoffrey S. Kirk proposa un estudi molt interessant sobre la guerra descrita en Homer en el qual intenta aïllar el mite de la realitat.

Respecte a la destrucció de la ciutat de Troia, Kirk¹⁷ opina que no hi ha cap demostració arqueològica que testimonii un atac panhel·lènic directe a l'estrat 7A d'Ilion, i que l'única prova que hi ha són els poemes èpics. Altrament, Trevor Bryce¹⁸, basant-se en l'estudi de les fonts escrites hitites, assegura que cap d'elles no evidencia un combat d'una llargada de 9 anys. Per tant, la veracitat històrica del relat d'Homer és molt qüestionable. No obstant això,

---

¹⁶ Fernández Uriel, Pilar (1997). *Historia Antigua universal: II. El mundo griego (hasta la segunda mitad del siglo IV Ac)*. Madrid: UNED.

¹⁷ Kirk, Geoffrey S. (1985), War and the warrior in the homeric poems, en Jean-Pierre Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne (p.93-117)*, Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.

¹⁸ Bryce, Trevor. (2015). El papel político de Wilusa: Troya en la Anatolia de finales de la Edad de Bronce. *Desperta ferro: Antigua y medieval. La guerra de Troya, núm. 30*, 14-18. Madrid: Desperta Ferro Ediciones SLNE.

la societat que s'hi descriu reflecteix probablement una imatge honesta de la societat micènica, on la guerra tenia un caràcter aristocràtic.

De més a més, existeix una teoria literària, sostinguda per H.M. Chadwick¹⁹, que defensa que totes les societats tenen, en algun moment concret de la seva història, la necessitat de desenvolupar una literatura èpica, d'exaltació d'uns valors heroics i de glorificació d'uns avantpassats, moment que Chadwick bateja com a "època heroica" i que prova, per analogia amb altres literatures com, per exemple, la Noruega, la Celta o l'Anglosaxona. En aquest sentit, podem pensar que durant l'Edat Fosca grega es va desenvolupar una literatura oral de gènere èpic on diversos aedes haurien narrat i glorificat antics conflictes, convertint els seus protagonistes en herois mítics.

Aquesta època heroica hauria contribuït a distorsionar la realitat històrica i Homer hauria pres aquesta tradició oral com a font d'inspiració pels seus poemes. D'aquesta manera, la tradició oral hauria prioritzat les descripcions glorioses i heroiques de les batalles en lloc de les descripcions acurades de la societat micènica i Homer hauria completat aquesta mancança amb elements socials comuns a la seva època. En conjunt, la *Ilíada* i l'*Odissea* haurien descrit un o diversos conflictes d'època micènica que, lluny de la trama mítica proposada al cicle troià, s'haurien desenvolupat en un context d'expansionisme comercial.²⁰

Si analitzem detingudament els poemes homèrics, podem observar que l'organització jeràrquica dels contingents bèl·lics és molt semblant a l'estructura social que la historiografia moderna ha identificat com a micènica: al *Catàleg de les naus*²¹ veiem a diverses tribus, liderades independentment per un poderós cabdill (*ἡγεμῶν, βασιλεύς, κοίρανος, ἀρχός* o *ἄναξ*); aquests cabdills, de naturalesa aristocràtica tenien al seu servei un conjunt de nobles guerrers que els hi havien de retre màxim respecte (*τιμή*) i que segurament hi dependrien econòmicament, entenent que aquest líder els hi proporcionava un terreny de cultiu a canvi (*τέμενος*).

Altrament, cal destacar que algunes de les armes descrites a la *Ilíada*, com el carro tirat per cavalls, el casc elaborat amb ullals de porc senglar que rep Odisseu²² de part de Meríones o l'escut en forma de torre d'Àiax²³ donen peu a la confusió, ja que s'associen a l'Edat del Bronze, mentre que altres descripcions més recurrents del relat homèric ens presenten un armament posterior, propi de l'Edat del Ferro, com l'escut (*ἄσπις*), generalment de forma circular. De més a més, aquests elements anacrònics es veuen reforçats a Homer per mitjà del

¹⁹ Chadwick, H. Munro. (1912). *The heroic age*. Cambridge: University Presss.

²⁰ Pòrtulas, Jaume. (2008). *Introducció a la Ilíada: Homer, entre la història i la llegenda*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

²¹ Homer, *Ilíada*, II, vv. 480-760.

²² Homer, *Ilíada*, X, vv. 260-265.

²³ "Αἶας δ' ἐγγύθεν ἦλθε φέρων σάκος ἥντε πύργον:", Homer, *Iliada*, XVII, vers 128.

seu llenguatge formular, herència de la tradició oral, que sovint ha adoptat formes i expressions lingüístiques ja remotes a la seva contemporaneïtat.

En darrer lloc trobo interessant parar atenció a les assemblees de guerrers presentades a l'*Odissea* i a la *Iliada*, atès que aquestes assemblees poden resultar les manifestacions més primitives d'associacionisme i de representació democràtica. De fet, Aristòtil ja remarca a la seva obra *Política* que, després de les monarquies micèniques, les primeres comunitats polítiques a Grècia van ser guerreres i aristocràtiques, dirigides inicialment per nobles (*ἱππεῖς*)²⁴. Així doncs, veiem que en aquestes reunions de combatents, acostumen a tenir la paraula els guerrers més destacats o els caps militars dels contingents, possible representació de l'oligarquia aristocràtica, així com alguns dels guerrers més ancians i savis, els quals s'ha volgut relacionar amb la *Βουλή* o Consell d'Ancians d'època arcaica.

4.1.3. El combat homèric

El combat homèric, de manera paral·lela als elements socials i polítics d'aquests poemes, s'ha d'analitzar amb prudència i amb criteri, considerant que la realitat històrica s'ha vist alterada per l'afany dels aedes d'exaltar les gestes dels seus avantpassats i per la presència constant d'elements mítics, característics del gènere èpic. Tot i així, tal com he puntualitzat anteriorment, no hem de descartar aquestes composicions com a font d'informació perquè la societat aristocràtica micènica s'hi veu àmpliament exemplificada.

Així doncs, una lectura acurada dels cants homèrics ens fa comprendre que la lluita que s'hi descriu no era col·lectiva sinó més aviat individual. En aquest sentit, cal fer esment específic en el fet que Homer no reconeix a les tribus guerreres que rivalitzen amb els troians com a un únic contingent cívic o militar sinó que els hi atribueix diversos orígens i diversos noms (*Ἀχαιοί, Δαναοί i Ἀργεῖοι*): no hi havia una unitat social a defensar col·lectivament, la guerra era protagonitzada per diferents clans aristocràtics que hi participaven d'una manera oportunista i interessada, per tal d'excel·lir en el combat i obtenir una glòria immortal (*κλέος/κῆδος*) i un ric botí de guerra (*γέρας*). Per aquest motiu trobem contínuament representats duels singulars entre dos herois o cants dedicats a les gestes i proeses que un sol heroi, ben impetuós, realitzava sense demora.

Una bona mostra d'aquesta moral aristocràtica és el diàleg que tenen Glauc i Diomedes²⁵, on el Tírida Diomedes qüestiona la identitat del seu company i aquest, després d'explicar la història del seu llinatge, conclou:

“Ἰππόλοχος δέ μ' ἔτικτε, καὶ ἐκ τοῦ φημι γενέσθαι:

---

²⁴ Aristòtil, *Política*, IV, 1297b.

²⁵ Homer, *Iliada*, VI, vv. 123-236.

πέμπε δέ μ' ἐς Τροίην, καί μοι μάλα πόλλ' ἐπέτελλεν
αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων,
μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν, οἳ μέγ' ἄριστοι
ἔν τ' Ἐφύρῃ ἐγένοντο καὶ ἐν Λυκίῃ εὐρείῃ.
ταύτης τοι γενεῆς τε καὶ αἵματος εὖχομαι εἶναι.”

(Homer, *Ilíada*, VI, vv. 206-211)

En darrer lloc, m'agradaria comentar el paper que té la religió sobre l'èpica homèrica. Veiem que a l'*Ilíada* i l'*Odissea* les intervencions divines són cabdals en la resolució dels conflictes: els déus olímpics, de la mateixa manera que els homes mortals, es reuneixen en assemblees per compartir les seves inquietuds i trobar una solució als problemes. Així doncs, són els déus els que manipulen el destí dels homes, tot i tenir certes limitacions²⁶. A parer meu, aquest èmfasi en ressaltar la importància de la religió no s'ha de limitar als requisits de la poesia èpica sinó que s'ha d'atribuir, des d'un punt de vista més antropològic, a la preocupació que tenien els grecs envers el seu destí (*μοῖρα*).

Així és que, essent els grecs coneixedors de la seva condició de mortals, intentaven guanyar-se el favor dels déus per mitjà de sacrificis i lloances i els hi suplicaven de ser favorables i de demorar el seu negre destí. Altrament, quan el destí era inexorable, l'afrontaven de la manera més gloriosa possible, provant de realitzar nobles proeses que atorguessin d'alguna manera la immortalitat a la seva ànima. En darrer lloc, quan la mort els l'hi arravatava l'últim alè, calia que els difunts rebessin un culte digne i conforme amb la seva trajectòria al món terrenal. Un cas pràctic són els funerals realitzats en diverses ocasions a la *Ilíada* i a l'*Odissea*, convertits en celebracions de diversos dies de durada on es duïen a terme banquets i competicions atlètiques.

Considero un passatge molt revelador entorn d'aquest aspecte, el moment en que Hèctor, havent de fer front al combat contra Aquil·leu, se n'adona que el seu destí és perdre l'enfrontament i morir a les seves mans, atès que el seu últim desig és realitzar una darrera acció heroica que immortalitzi el seu nom:

“νῦν δὲ δὴ ἐγγύθι μοι θάνατος κακός, οὐδ' ἔτ' ἄνευθεν,
οὐδ' ἄλῃ: ἦ γάρ ῥα πάλαι τό γε φίλτερον ἦεν
Ζηνί τε καὶ Διὸς υἱὲ κηβόλῳ, οἳ με πάρος γε
πρόφρονες εἰρύατο: νῦν αὖτέ με μοῖρα κιχάνει.

²⁶ Si bé és cert que els déus poden modificar el transcurs dels esdeveniments a la vida dels homes mortals, no poden canviar el destí predisposat per a aquests. Tal com explica Pierre Grimal (Grimal, P. (2014). *Diccionario de mitología griega y romana*. Barcelona: Paidós), les Moires són la personificació del destí que correspon a cadascú i que, entès el destí com a llei suprema, els déus no la poden transgredir-la de manera interessada. Un altre testimoni del caràcter irrevocable del destí és el poeta líric Cal·lí d'Efes, que a la seva primera elegia canta com un home no pot escapar al mortífer destí encara i que tingui ascendència divina.

μη μὲν ἀσπουδί γε καὶ ἀκλειῶς ἀπολοίμην,
ἀλλὰ μέγα ῥέξας τι καὶ ἐσσομένοισι πυθέσθαι.”

(Homer, *Iliada*, XXII, vv. 300-305)

4.2. Organització social

4.2.1. Sorgiment de les ciutat-estat i procés de sinecisme

Després de la caiguda de la civilització micènica i la destrucció dels grans palaus, el jeràrquic sistema de govern micènic, basat en la centralització de poders sobre la figura del *wánax*, així com la xarxa comercial expansionista, es va ensorrar i la majoria d'aquestes poblacions primitives va ser protagonista d'onades migratòries cap a l'Àsia Menor. Així és que els darrers anys de l'Edat del Bronze van estar caracteritzats a Grècia per migracions, pobresa, apoliticisme i confusió.²⁷ No obstant això, a finals de segle IX aC, hi va haver un ressorgiment demogràfic i cultural que va propiciar l'aparició d'uns nous valors socials.

En aquesta línia, considerant que la literatura homèrica representa un període de transició entre l'època fosca i l'època arcaica, l'hem de considerar a l'hora d'intentar descriure l'origen d'aquesta nova societat grega. Així doncs, si fem una anàlisi dels poemes homèrics, trobem evidenciat el substantiu *ἄναξ* com a vestigi del *wa-na-ka* descrit a les tauletes micèniques; aquest títol, el podem traduir per *cabdill*, entenent que era un noble senyor, de classe alta, que gràcies als seus avantpassats havia adquirit una certa posició jeràrquica i social. Contràriament, no és correcte traduir-lo per “monarca” o per “cap suprem”, ja que aquesta traducció és més apropiada pel títol micènic, si entenem que sobre aquest hi requeien unes responsabilitats més elevades. De més a més, podem reforçar l'afirmació observant que altres termes grecs, com *βασιλεύς*, es presenten com a equivalents de *ἄναξ*, idea inconcebible a la societat micènica, ja que aquesta tenia paral·lelament un equivalent per a *βασιλεύς*, el concepte *pasireu*, i es considerava d'una categoria inferior al *wánax*.²⁸

Amb tot plegat, observem que les noves associacions polítiques que sorgiren a l'Edat Fosca van ser de caràcter aristocràtic: els ciutadans rics i poderosos s'imposaven sobre els ciutadans inferiors, el conjunt del poble, *δῆμος* (o el *λαός* homèric). En un rang inferior trobaríem els esclaus, de tots dos gèneres, normalment encarregats de les tasques domèstiques o del camp²⁹ i les dones, que desenvoluparien de manera genèrica tasques dedicades a la criança³⁰ i a l'art de teixir, tal com observem a l'*Odissea*.

²⁷ Tucídides, *Història de la guerra del Peloponès*, I, 2.

²⁸ Pomeroy, S., Burstein, S., Donlan, W., i Tolbert, J. (2010). La “Edad oscura” de Grecia y el “Renacimiento” del S.VIII (ca. 1150-700 a.C.): El basileús. *La antigua Grecia. Historia política, social y cultural*, Capítol 2, 75-78. Barcelona: Crítica.

²⁹ El relat d'Eumeu s'exposa al Cant XV de l'*Odissea* (vv. 415-484).

³⁰ N'és un bon exemple Euriclea, nodrissa d'Odisseu i de Telèmac.

L'activitat agrícola era la base de la seva economia: els nobles repartien un seguit de terres, *τεμενά*, entre el poble a canvi que els homes contribuïssin a la guerra i a la política. Les tasques agrícoles les realitzaven sovint els esclaus o els *θητες*, jornalers mínimament assalariats. Al llarg dels anys, aquestes aldees primitives formades per diverses famílies, *οἴκοι*, es van veure en la necessitat d'agrupar-se per tal d'afavorir el seu desenvolupament econòmic i per obtenir una defensa més ferma, fenomen que es coneix com sinecisme (*συννοικισμός*). Com a mostra d'aquest procés, considero essencials les referències a Tucídides³¹ i a Plutarc. Tucídides assegura que la regió de l'Àtica va estar dotada, des dels seus orígens, de ciutats capaces de governar-se per si soles, amb institucions pròpies i sense necessitat d'acudir als monarques per prendre les decisions, fins a l'arribada del mític rei Teseu, a qui associa el procés de sinecisme de la ciutat d'Atenes, en commemoració del qual els atenesos celebraren posteriorment les Festes Sinècies. De la mateixa manera, Plutarc confirma la proposta de l'historiador grec a l'hora de considerar a Teseu com a unificador de l'Àtica:

“μετὰ δὲ τὴν Αἰγέως τελευτὴν μέγα καὶ θαυμαστὸν ἔργον εἰσνοῦν βαλόμενος συνώκισε τοὺς τὴν Ἀττικὴν κατοικοῦντας εἰς ἓν ἄστυ, καὶ μιᾷ πόλει ἓνα δῆμον ἀπέφηνε, τέως σποράδας ὄντας καὶ δυσανακλήτους πρὸς τὸ κοινὸν πάντων συμφέρον, ἔστι δ' ὅτε καὶ διαφερομένους ἀλλήλοις καὶ πολεμοῦντας.”

(Plutarc, *Teseu*, XXIV, 1)

D'aquesta manera, aproximadament a partir dels segles IX i VII aC., van sorgir diverses comunitats sociopolítiques que, assentades sobre diverses regions geogràfiques de Grècia, van envoltar els seus nuclis urbans i polítics de muralles, i van edificar unes lleis i unes construccions sagrades i institucionals comunes per als seus ciutadans. Aquesta unió va ser molt significativa pel desenvolupament social de la civilització grega perquè aquests pobles, que fins aleshores havien actuat de manera separada, van construir un pensament col·lectiu i van intentar establir uns símbols d'identitat comuna, d'acord amb llurs respectives *πόλεις*, que a poc a poc acabarien suplantant als valors individualistes d'èpoques precedents.

4.2.2. Atenes: poble autòcton³²

“τὴν γοῦν Ἀττικὴν ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον διὰ τὸ λεπτόγεων ἀστασίαστον οὔσαν ἄνθρωποι ὥκουν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ”

(Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, I, 2,5)

Durant el procés de sinecisme, les petites comunitats rurals es van eixamplar adherint-se a les aldees limítrofes, donant lloc a les *πόλεις* o ciutats-estat. Algunes d'aquestes noves ciutats es corresponien geogràficament amb antigues ciutadelles, com és el cas d'Atenes, que va reunir les diverses tribus que hi havia establertes en període micènic a l'Àtica i que es denominaven

³¹ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, II, XV.

³² Per a poder comprendre i analitzar amb claredat el caràcter autòcton d'Atenes i seva importància al pensament, m'ha ajudat molt la lectura dels treballs de Nicole Loraux i de Miriam Valdés.

τετράπολις. En aquest sentit, és important recordar que durant la destrucció dels palaus micènics, atès que la situació geogràfica muntanyosa l'aïllava i la protegia, Atenes no va ser destruïda. Altrament, l'arqueologia ha demostrat que l'Àtica ja estava poblada al neolític i, per tant, podríem considerar-la una de les comunitats més antigues de Grècia, malgrat que els habitants primitius no eren "grecs" sinó pelasgs.³³

En aquest context, Atenes va començar a prosperar com a ciutat-estat i, amb el temps, com és costum al pensament grec, es va intentar donar una ascendència heroica al seu γένος, atribuint un origen mitològic a la fundació de la ciutat i als primers governs d'aquesta, demostrant que la seva estirp era autòctona de la regió de l'Àtica. Apol·lodor descriu a la seva obra quins van ser els primers reis de la ciutat d'Atenes. Primerament, fa referència a Cècrops³⁴, un híbrid d'humà i serp, referint-se a aquest com a primer rei de l'Àtica. En endavant, menciona també a Erictoni³⁵, com a rei d'Atenes. La història d'aquest darrer, Erictoni, és de vital importància, ja que d'una banda essent fill d'Atena i d'Hefest, atorga a la ciutat un llinatge diví, i, de l'altra, la manera en què va ser concebut atorga un caràcter autòcton a la raça d'homes que van habitar l'Àtica³⁶. D'acord amb aquest principi, podem pensar que les πόλεις es constituïen veritablement quan els habitants, havent creat un vincle polític comú, s'hi consideraven integrats com a ciutadans (πολίτης).

Així doncs, aquesta voluntat per fer ascendir el seu llinatge a un grau diví i per considerar-se ciutadans primitius d'aquesta terra va tenir una importància considerable en el desenvolupament del pensament guerrer grec. Dit d'una altra manera, els guerrers que trobàvem en aquestes noves ciutats, a l'hora de lluitar, havien de defensar la ciutat, en primer lloc perquè aquesta els hi proporcionava els mitjans per dur a terme una existència agradable, i, en segon lloc, perquè devien mantenir vigent la glòria que els seus avantpassats havien comportat a la seva ciutat. Com a testimoni d'aquesta dualitat d'objectius trobem a Tucídides, que en un discurs fúnebre atribuït a Pèricles, fa referència a l'auctoctonia de l'Àtica i recorda que cal atorgar honor als avantpassats que, per mitjà del seu valor, van fer possible el desenvolupament de la ciutat.³⁷

4.2.3. L'educació arcaica

---

³³ Fernández Uriel, Pilar. (1996). Inicios y evolución histórica de Atenas, en *Historia antigua universal II: El mundo griego (hasta la segunda mitad del siglo IV aC)*, 279-284. Madrid: Uned.

³⁴ Apol·lodor, *Biblioteca històrica*, 3.14.1.

³⁵ Apol·lodor, *Biblioteca històrica*, 3.14.6-7.

³⁶ Tal com narra Apol·lodor, Atena va visitar Hefest amb la intenció de demanar-li unes armes. No obstant això, Hefest se'n va enamorar i va voler tenir relacions sexuals amb ella. La deessa, que era verge, el va rebutjar. Aquest, però, va ejacular sobre la seva cama i ella va rentar-se amb un mocador que, posteriorment, va llançar al terra provocant que el semen d'Hefest fecundés la terra i donés lloc al naixement d'Erictoni. D'aquesta manera, es pot assimilar aquest naixement amb l'origen dels grecs, vinculant-los directament amb la terra (χθων) atenesa.

³⁷ Tucídides, *Historia de la Guerra del Peloponès*, II. 36.

Respecte a l'educació arcaica, vull fer un breu incís al fet que la ciutat d'Atenes, a diferència d'Esparta, que ja amb Licurg havia imposat una instrucció militar, no va estar dotada originàriament d'una educació pública, sinó que a l'arcaisme mitjà, un cop ja s'havia consolidat la πόλις atenesa, el sistema d'educació era molt rudimentari i estava restringit a l'aristocràcia, la classe política dominant. És en aquest context que trobem les primeres mostres de παιδευσις, una educació basada en la transmissió d'uns valors polítics i morals d'un adult experimentat a un jove de noble família.

Així doncs, tal com ens indica Henry-Irenée Marrou³⁸, aquesta educació primitiva es veu, de nou, reflectida en Homer, que ens serveix com a testimoni. El cant IX de la *Ilíada* ens presenta una escena on Aquil·leu es retroba amb el seu antic educador Fènix, ja que aquest darrer es presenta al seu campament per demanar-li que torni al combat que ha abandonat, envaït per la ira. Per endolcir la seva ànima, Fènix explica que en altres temps Peleu, pare d'Aquil·leu, li va demanar d'instruir el seu fill en l'oratòria i en l'art de la guerra.

En aquest sentit, crec que hem de tenir en consideració aquesta educació més primitiva, ja que l'educació és la base de totes les civilitzacions i, en aquest cas, el sistema educatiu de la Grècia arcaica va estar dominat per uns ideals aristocràtics, inspirats en els relats homèrics, que inculcaven als joves l'obtenció de l'excel·lència personal. Altrament, durant el baix arcaisme, el contingent de guerrers de les ciutats, que fins aleshores s'havia vist format exclusivament per nobles, va haver d'ampliar-se i d'acollir a un nou gruix de ciutadans en vista de les disputes que es van desenvolupar amb altres ciutats-estat, segurament pel control de més terres.³⁹

A tall de conclusió, a mesura que l'edat arcaica va anar evolucionant van sorgir nous conflictes i sota la necessitat d'afrontar aquestes guerres es va haver de crear un exèrcit primitiu format no tan sols aristòcrates sinó també per ciutadans de classe mitjana. Amb tot plegat, cal destacar que aquest nou contingent militar no havia rebut cap ensinistrament professional, a diferència de la ciutat espartana, i que no va ser fins a l'època hel·lenística, amb l'aplicació de l'efebia, que les instruccions militars es van generalitzar.

4.3. Organització militar

4.3.1. Sistemes de combat

---

³⁸ Marrou, Henry-Irenée. (1985). Orígenes de la educación clásica: De Homero a Isócrates. En *Historia de la educación en la antigüedad* (6a ed., p. 19-31). Madrid: Akal.

³⁹ Quesada Sanz, Fernando. (2008). La guerra en la Grecia arcaica y clásica: la aparición de la falange hoplita: en *Armas de Grecia y Roma: forjaron la historia de la antigüedad clásica*. Madrid: La esfera de los Libros.

Tal com he comentat a l'apartat anterior, les tensions polítiques desenvolupades entre les diferents ciutats-estat, a mitjans del segle VII aC, van fomentar la necessitat de crear una formació militar que aportés defensa a les ciutats. Aquesta formació militar rebria posteriorment el nom de falange (φάλαγξ)⁴⁰ i estaria composta de ciutadans pagesos que, cultivant una petita parcel·la de terra, tindrien uns ingressos econòmics suficients per a poder costejar-se un armament. Aquests nous guerrers van ser anomenats hoplites (ὀπλίτης), terminologia que té una etimologia molt discutida⁴¹.

Malgrat que aquesta nova formació es va desenvolupar completament a l'època clàssica, observem ja en època arcaica un canvi, pel que respecta a les tècniques de combat, enfront de les formacions descrites a la *Ilíada*. En aquest aspecte, la historiografia moderna s'ha plantejat la manera com es va desenvolupar aquest canvi: hi ha qui pensa que la transició entre ambdues maneres de lluitar va ser progressiva i qui pensa que aquest canvi va ser sobtat i motivat per una revolució social, l'anomenada "revolució hoplita"⁴². Aquest debat, però, és extens, ja que les fonts d'informació que tenim del període transcorregut entre època micènica i l'època arcaica són molt escasses.

4.3.1.1. Revolució hoplita⁴³

Les tàctiques bèl·liques de les formacions hoplites disten molt de les descripcions d'Homer. La lluita descrita a la *Ilíada* és de caràcter individualista. Els nobles guerrers havien de mostrar l'excel·lència (ἀρετή) en el combat per tal d'obtenir un reconeixement personal (κῆδος) i una fama (κλέος) que recordés la seva història durant segles. Per aquest motiu, veiem que a l'hora de lluitar els guerrers entren un estat d'exaltació, un estat de pèrdua de seny, de *furor*, on es deixen endur pels seus impulsos, malgrat que a l'èpica aquests impulsos els hi atorguen, generalment, els déus. Enfront d'aquest comportament tan particular, els hoplites que ens descriuen els historiadors grecs semblen ser molt més sensats a l'hora de

---

⁴⁰ Detienne, Marcel. (1985), La phalange: Problèmes et controverses, en Jean-Pierre Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (p.120-142), Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.

⁴¹ Respecte a l'etimologia d'aquest concepte trobo molt interessant l'estudi de Lazenby i Whitehead (Lazenby, J.F., i Whitehead, David. (1996). The Myth of the Hoplite's Hoplon. *The Classical Quarterly*, Vol. 46, Núm. 1. p. 27-33) que discuteix la etimologia genèrica que s'atorga a l'hoplita, que fa derivar aquest terme del substantiu ὄπλον, escut, i en proposen una alternativa, ὅπλα, conjunt d'armes, i que tindria més sentit entenent que la figura de l'hoplita es caracteritza per la seva condició d'infanteria pesada.

⁴² Alguns dels estudiosos que s'han posicionat a favor d'una evolució progressiva i continuada de les formacions militars són: Snodgrass, M. Finley, O. Murray, Salmon, Hanson, Van Wees o Raaflaub. D'altra banda, alguns altres estudiosos que s'han pronunciat a favor de la revolució hoplita són: M. Detienne, P. Cardledge o P. Greenhalgh.

⁴³ Per a una millor comprensió d'aquesta teoria m'han ajudat molt aquestes publicacions: Echeverría Rey, Fernando. (2008). *Ciudadanos, campesinos y soldados. El nacimiento de la "pólis" griega y la teoría de la "revolución hoplita"*. Madrid: Ediciones Polifemo; Detienne, Marcel. (1985). La Phalange: Problèmes et controverses, en Jean-Pierre Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (p. 161-181), Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.

lluitar, ja que, formant part d'un col·lectiu, la falange, no hi pot haver lloc per a l'exaltació personal, han de mantenir l'ordre de combat.

Un dels motius que ha conduït als estudiosos a pensar en la possibilitat d'una revolució hoplita és l'abisme que hi ha entre un mètode de combat i un altre: els historiadors es recolzen en la idea d'un canvi abrupte i radical per justificar-ho. Altrament, els qui defensen l'evolució progressiva argumenten que l'arqueologia ha fet descobertes, a les ciutats de Kal·lithea i Dendra, que mostren l'existència d'armament hoplita ja en època micènica. De més a més, expliquen que ja a Homer hi ha passatges on sembla haver escenes d'una possible lluita de masses, de caràcter més aviat col·lectiu⁴⁴. Tot i així, aquestes petites mostres de formació en grup a Homer de seguida es veuen eclipsades pel combat individual i és probable que el poeta grec barrejés les descripcions que li havien arribat de la tradició oral amb la manera de combat que es començava a desenvolupar a la seva època.

Per a comprendre el canvi radical que proposen els partidaris de la revolució hoplita cal pensar en el context històric i social en el qual es va desenvolupar aquest canvi: els aristòcrates, defensors dels valors heroics i individualistes, deixaven de ser els protagonistes i se cedia la participació als ciutadans-pagesos, que constituïen la classe mitjana de la societat grega. Aquest fet feia perdre importància a l'aristocràcia i la hi donava al poble. Per aquest motiu, es pensa que va existir una consciència de classe dins de la composició de falange hoplita i que aquests soldats van aprofitar aquesta ocasió per fer ascendir la seva posició social en detriment dels nobles, i fer un pas cap a una possible futura isonomia i/o democràcia.

Si ens atenyem a aquesta teoria, podem justificar la pèrdua dels valors individuals al combat, perquè el conjunt dels ciutadans-soldats hauria buscat el bé comú pels pobles en lloc de voler ressaltar per sobre dels altres. Ara bé, des del meu punt de vista no podem dir que aquest canvi en la formació, en les armes i en les tàctiques militars es degui tan sols a l'aparició d'una consciència social, sinó que hi van influir diversos factors, com per exemple el desenvolupament tecnològic, que va afavorir la creació d'un armament més sofisticat, a destacar l'*antilabé*⁴⁵, una segona empunyadura de l'escut que el feia més fix i més apte per a protegir el company de la falange.

---

⁴⁴ Respecte a aquesta possible formació en falange a Homer, vull destacar dos passatges de la *Iliada*. En primer lloc, als vv. 210-220 del cant XVI, Homer descriu una formació en grup on els soldats s'agrupen cos a cos els uns amb els altres, recordant la formació de les falanges, malgrat que també ens descriu com al capdavant d'aquest grup hi sobresortien dos guerrers, disposats a lluitar i que per tant ens fan retornar a aquesta visió individualista de la lluita; en segon lloc, als vv. 265-276 del mateix cant, Homer descriu com aquests guerrers que s'havien apinyat en un grup, és llencen d'un cop cap al grup enemic, l'envesteixen, i després és dispersen per seguir el combat de manera individual. El fet que és llencin contra l'enemic fa recordar molt a la tàctica de les falanges hoplites.

⁴⁵ Quesada Sanz, F. (2008). Un caso único: el escudo hoplita. *Armas de Grecia y Roma. Forjaron la historia de la antigüedad clásica. Con ilustraciones de Carlos Fernández del Castillo*. Madrid: La Esfera de los Libros.

4.3.2. Herois o guerrers d'estat?

Amb l'establiment de les ciutats-estat i el sorgiment d'un nou sistema de combat, els valors socials van patir canvis substancials. L'objectiu d'aquest treball és descobrir com va ser aquest canvi, si els valors heroics van sobreviure amb el pas dels segles o si bé van ser substituïts pels valors col·lectius i patriòtics. En aquest punt tractaré de fer una breu anàlisi d'aquesta transformació per mitjà de la literatura grega.

4.3.2.1. Hesíode: el mite de les edats

Si bé és cert que l'obra *Treballs i dies* d'Hesíode presenta moltes descripcions de la societat arcaica, sobretot pel que respecta al sistema de treball agrari, he volgut prioritzar en aquest treball l'anàlisi d'un mite, el mite de les races o les edats⁴⁶, que, des del meu punt de vista, amaga una moralitat sobre la conducta humana i la idealització d'aquesta. El poeta arcaic ens presenta una genealogia de 5 races, on considero que elabora una crònica de les diverses transformacions socials que la seva civilització ha experimentat i, alhora, dóna a conèixer un model paral·lel que, segons ell, seria convenient de seguir.

Hesíode situa en primer lloc als déus olímpics, la raça d'or, ja que aquests representen la màxima perfecció i són evidentment superiors a la resta de races, car se'ls ha de mostrar respecte i lloar. Tot seguit, estableix la raça de plata que, a diferència de la primera, no és justa sinó insensata i obstinada, portadora de la *ὑβρις*, i que representa fins a quin punt es pot desvirtuar una civilització si deixa de seguir el camí de la justícia. La tercera raça, la de bronze, representa la comunitat de guerrers. Tanmateix, aquests guerrers simbolitzen uns valors incorrectes perquè són desapiadats, temibles i implacables, de nou portadors de la *ὑβρις*. Així mateix, crec que hem d'associar-los als guerrers primitius, de l'Edat del Bronze, i que, a l'hora de lluitar, experimentaven un estat de *furor* en lloc d'actuar coherentment. Enfront d'aquests, Hesíode ens presenta la raça dels herois, també guerrers, que contràriament als anteriors, són més justos i més valents, i que crec oportú associar a la nova categoria guerrera que comença a néixer a mitjans d'època arcaica, un model de guerrers que serveix de pont entre els guerrers micènics i els guerrers d'època clàssica. En darrer lloc proposa la raça de ferro, a la qual ell mateix pertany, que comprèn la raça d'homes mortals de la seva civilització, molt criticada pel poeta, ja que, segons aquest, s'ha corromput.

4.3.2.2. La poesia lírica i l'exaltació militar⁴⁷

---

⁴⁶ Hesíode, *Treballs i dies*, vv. 109-175.

⁴⁷ Per a la lectura i anàlisi dels poemes i dels fragments lírics he utilitzat aques edició: Rodríguez Adrados, Francisco. (1990). *Líricos griegos: elegíacos y yambógrafos arcaicos (siglos VII-V a.C.)*, p. 112-113. Barcelona: Alma Mater.

La poesia lírica neix en època arcaica com un nou gènere poètic enfront del ja consolidat gènere èpic. A diferència d'Homer i Hesíode, que s'expressaven en tercera persona, al·ludint a les Muses com a font d'inspiració, els poetes lírics s'expressen en primera persona, donant lloc a la figura retòrica del "jo poètic". Així doncs, aquesta nova figura, malgrat que no l'hem d'associar per defecte amb la personalitat física de l'autor, sí que atorga als poemes un caràcter subjectiu i crític que sovint fa reflexionar al públic oient. És en aquest context, trobem un vessant de la poesia lírica on predomina l'exaltació militar i patriòtica, objecte d'aquest estudi.

En primer lloc, parlaré de Cal·lí d'Efes⁴⁸, un dels poetes elegíacs més importants que, molt inspirat per la poesia homèrica respecte al vocabulari i al contingut, ens presenta una poesia d'exaltació militar en la qual remarca els valors gloriosos de la lluita però que, a diferència d'Homer, sembla que introdueix un nou valor, la defensa de la ciutat enfront de la glòria personal d'un sol guerrer. A la primera elegia d'aquest poeta trobem uns versos on s'hi descriu com un soldat retorna tot sol a la seva pàtria, entenent que els seus companys guerrers han mort, i rep la mort a la seva pròpia casa, mort que he considerat en sentit figurat. Segons el meu punt de vista, Cal·lí deixa clar que és més valerós aquell qui lluita en la defensa de la seva ciutat fins a la mort que aquell qui, amb caràcter individualista, defuig la mort i torna indemne a la pàtria, no havent-la defensat degudament.

En segon lloc, vull fer especial atenció a Tirteu d'Esparta, ja que als seus versos queda perfectament reflectida la condició ideal de la figura de l'hoplita. Tirteu atribueix el títol d'heroi a aquell qui defensa amb valentia la seva ciutat a la falange, sense considerar la deshonrosa opció de la fugida i clama que és un bé comú per a la ciutat i el poble aquell guerrer que es mantingui ferm sense cansament, exposant la seva vida i el seu cor patidor, i que enalteixi el seu company de falange a seguir lluitant fins a la mort.⁴⁹

En darrer lloc, vull parlar d'Arquíloc de Paros⁵⁰, autor que es defineix ell mateix, a un dels fragments conservats de la seva poesia, com a poeta i guerrer, servidor d'Eníal. Si bé conservem un fragment, popularment conegut com a *θυμέ, θύμ'*, on de manera similar als precedents autors, exhorta el seu ànim a restar ferm a les línies de combat enfront dels enemics, en conservem un altre on "confessa" haver abandonat un escut, és a dir, haver abandonat el combat per sobreviure, haver fugit. Aquest fragment ha generat controvèrsia respecte a la moral guerrera d'època arcaica, puix que no representa l'ideal heroic homèric ni l'ideal consolidat d'hoplita defensor d'una ciutat. Per aquest motiu, s'ha estès l'opinió que Arquíloc no lluita de manera patriòtica sinó que ho fa per sobreviure, traient-ne benefici propi, semblantment a la figura del mercenari, que apareixerà en endavant.

⁴⁸ He anat litzat la primera Elegia de Cal·lí

⁴⁹ Per a aquesta anàlisi he tingut en consideració les elegies 6, 7 i 8 de Tirteu.

⁵⁰ He analitzat els fragments 1, 2, 4 i 6 d'Arquíloc.

En resum, considero que la poesia lírica presenta uns valors guerrers que podem situar en un estadi intermedi entre Homer i la falange d'època clàssica. Aquests poetes representen uns segles on l'aristocràcia s'afebleix però on encara no ha nascut el sistema democràtic, de manera que queda reflectit als seus versos per mitjà d'una barreja d'ideals heroics i aristocràtics encara vigents i d'uns nous valors que vinculen al soldat amb la seva ciutat i amb els seus companys de combat, prioritzant la victòria col·lectiva sobre la victòria individual. En conseqüència, crec que la poesia lírica és fonamental per a resoldre la hipòtesi del meu treball, atès que representa clarament un període de confluència entre tots dos principis morals.

4.3.2.3. Èsquil: Els set contra Tebes

Èsquil, poeta tràgic d'època clàssica, descriu un conflicte bèl·lic, transcorregut a Tebes a l'època de la reialesa, on s'oposen Etèocles, governant de la Tebes, i Polinices, el seu germà, al que ha fet fora de la ciutat amb mires de perpetuar el seu poder. He cregut escaient fer una observació sobre aquesta obra perquè, malgrat pertànyer a la literatura d'època clàssica, representa una moralitat que, de nou, enllaça dues realitats guerreres.

Així doncs, al començament d'obra⁵¹, Etèocles pronuncia un discurs que pretén exhortar els ciutadans a la defensa de la seva ciutat en una guerra venidora, al·legant que aquesta ha estat la seva nodrissa, havent-los proporcionat terres. Aquí podem sobreentendre la figura de soldat-pagès que he presentat anteriorment, i que vincula als guerrers amb les seves possessions agrícoles, comprenent que aquestes els hi aporten beneficis econòmics. Altrament, Etèocles encoratja al poble a lluitar per tal d'obtenir uns honors (τιμὰς) imperibles, reprenent la moral heroica i aristocràtica.

4.3.3. Competicions atlètiques i Jocs Olímpics

Al voltant de l'any 776 aC, neixen de manera oficial les competicions esportives, que prenen el seu nom, Jocs Olímpics, de la ciutat on es van realitzar originàriament, Olímpia. Prèviament a aquesta aparent oficialitat, ja es duïen a terme aquestes pràctiques, generalment amb motiu de la celebració de funerals, tal com ens demostra Homer a la *Iliada* i a l'*Odissea*. En són un bon exemple els jocs fúnebres que trobem al cant XXIII de la *Iliada*⁵², dirigits pel commogut Aquil·leu en honor del difunt Pàtrocle. Altrament, al cant VIII de l'*Odissea*⁵³, quan Odisseu arriba al palau d'Alcínoos, els ciutadans i el “monarca” el repton a participar en uns jocs esportius per tal de demostrar la seva virtut i excel·lència.

⁵¹ Èsquil, *Els set contra Tebes*, vv. 10-35.

⁵² vv. 108-898.

⁵³ vv. 133-232

En aquests jocs hi predominen els valors heroics i aristocràtics, car s'hi busca aconseguir l'excel·lència (*ἀρετή*) i la fama (*κλέος*), de la mateixa manera que als combats homèrics. L'establiment d'aquests jocs de manera oficial pot haver sigut una conseqüència indirecta de l'aparició de la figura de l'hoplita, el ciutadà-soldat, ja que, tal com demostra la teoria de la revolució hoplita, l'aristocràcia es va veure molt afeblida quan va perdre el protagonisme als conflictes bèl·lics i va ser necessari crear un nou escenari on poder excel·lir individualment. En aquest sentit, l'obtenció d'aquesta glòria eterna gràcies a les seves proeses atlètiques era l'única manera que tenien els aristòcrates de no deshonrar el seu gloriós llinatge. Altrament, a mitjans del segle VI aC, aquesta fama es va veure reforçada amb l'aparició d'un nou subgènere literari, l'epinici, representat pels poetes Píndar i Baquílides, que, de manera similar als aedes que cantaven les gestes heroiques, van realitzar odes triomfants sobre les victòries atlètiques dels participants.

5. La guerra a l'època clàssica

5.1. Organització social

Per comprendre el desenvolupament de les institucions militars a l'època clàssica, cal fer una recapitulació dels esdeveniments sociopolítics que van produir-se des del final de l'època arcaica fins als inicis de l'època clàssica. En el següent punt m'he proposat de fer una breu

anàlisi de les reformes socials que van tenir lloc a Atenes, amb mires d'assenyalar les que més influenciaren l'organització militar.

5.1.1. Reformes polítiques i democràcia

Primerament, d'acord amb l'anàlisi presentada les seccions anteriors, havent sigut afeblides les monarquies, a excepció de l'estat espartà, va ser l'oligarquia aristocràtica la que va liderar el panorama polític. En el cas d'Atenes, si ens atenyem a l'obra d'Aristòtil⁵⁴, les famílies aristocràtiques governants es van anomenar elles mateixes Eupàtrides (*Εὐπατρίδαι*) i van crear unes noves magistratures, l'Arcontat, l'Areòpag i l'Ekklesia, per tal de derogar les antigues institucions reials.

Amb el pas del temps aquesta oligarquia es va apoderar i enriquir de tal manera que el poble s'hi va mostrar molt en desacord. En conseqüència, la tensió política entre els aristòcrates i la ciutat va provocar l'aprovació d'unes primeres lleis socials, les lleis de Dracò, les quals cal considerar en aquest treball perquè, entre altres reformes, establien una primera vinculació entre l'hoplita i la participació política:

“ἡ δὲ τάξις αὐτοῦ τόνδε τὸν τρόπον εἶχε. ἀπεδέδοτο μὲν ἡ πολιτεία τοῖς ὅπλα παρεχομένοις”

(Aristòtil, *Constitució dels atenesos*. I, 4)

Altrament, atès que aquestes lleis eren molt dràstiques en alguns aspectes, com per exemple l'aplicació de la pena de mort, i que seguien vigents les revoltes i tensions entre el poble i l'aristocràcia, Soló va ser escollit com a mediador i arcont. És sorprenent, en certa manera, com, malgrat pertànyer a una família aristocràtica, Soló va denunciar les injustícies socials que l'oligarquia havia establert. Així doncs, les reformes legislatives de Soló van ser molt significatives per a la condició social del poble; la reforma més notable va ser l'abolició de l'esclavitud per deute a la que els ciutadans estaven sotmesos i la supressió dels deutes públics i privats, la *σεισάχθεια*.

De més a més, Soló va crear un nou sistema censatari per mitjà del qual va poder distribuir les diferents responsabilitats polítiques i socials dels ciutadans. D'aquesta manera, va dividir els ciutadans en quatre classes segons la seva renda fiscal, d'acord amb les seves possessions agrícoles. Les dues primeres classes, les més riques, gaudien d'una plenitud de drets polítics mentre que les dues darreres no hi podien accedir. Altrament, aquesta divisió social es va poder assimilar a una organització militar, ja que en funció de la seva riquesa, els ciutadans podien costejar-se més o menys equipament bèl·lic i conseqüentment podien ocupar un rang inferior o superior al combat. En aquesta classificació, eren els *zeugῆται*, la tercera classe, els qui podien permetre's l'equipament de la infanteria pesada, és a dir, els hoplites⁵⁵.

⁵⁴ Aristòtil, *Constitució dels atenesos*.

⁵⁵ En referència amb aquesta divisió social, és peculiar l'opinió defensada per Aristòtil a la seva obra *Política* (1321a, 7), atès que afirma que la infanteria pesada és més pròpia dels rics que no pas dels pobres.

En aquest context, havent-se aplicat aquestes reformes que semblaven ser un pas favorable per a la igualtat entre ciutadans, va sorgir un nou període de crisis social, car ni els aristòcrates estaven contents amb la reducció dels seus drets, ni els camperols tenien suficient amb aquestes mesures solonians. Com a possible solució d'aquest conflicte, van sorgir 3 partits polítics en representació de tres categories socials; els artesans i petits comerciants, els aristòcrates i els pagesos. Aquests darrers estaven liderats per Pisístrat, hàbil polític que va saber imposar-se a Atenes com a nou governador, donant pas a l'establiment de la tirania⁵⁶. No obstant això, el govern de Pisístrat va ser interromput diverses vegades⁵⁷, i no va ser fins a la seva tercera legislatura que va realitzar importants canvis socials a Atenes. Pisístrat va fer prosperar la ciutat d'Atenes en molts aspectes, tant econòmics com culturals; pel que fa als canvis militars, cal destacar que va crear la primera flota naval, que amb el pas del temps, adquiriria un paper molt rellevant als conflictes bèl·lics.

En endavant, amb la mort de Pisístrat, el succeïren els seus fills. Aquests, però, no van poder mantenir la favorable situació en que s'havia posicionat Atenes, i despertaren el descontentament d'una part del poble, provocant que es portessin a terme conspiracions polítiques en la seva contra i alhora, per conseqüent, que s'endurís i es tornés despòtic aquest sistema polític. Com és comprensible, la tirania es va acabar desfigurant i després d'alguns conflictes interns entre partidaris de diverses famílies, Clístenes va establir a Atenes la primera democràcia, tenint com objectiu principal l'establiment de la *ισονομία*⁵⁸ política entre els ciutadans.

En aquest aspecte, Clístenes va fer una nova reforma censatària per tal d'acabar amb la vinculació dels rics al poder: va dividir la població segons un principi territorial i va permetre la ciutadania als homes que hi estiguessin domiciliats. En primer lloc, va assimilar cada comunitat rural a una comunitat administrativa, anomenant-la *δήμος*, i creant així un vincle entre els ciutadans i la seva comunitat d'origen⁵⁹. Segonament, va dividir aquestes en 30 circumscripcions, conegudes sota el nom de *Tritties*, i de les quals no es coneix gaire bé la finalitat. En darrer lloc, va establir 10 tribus, les quals conformaven l'estructura militar bàsica d'Atenes, ja que cadascuna d'aquestes tribus havia d'encarregar-se de reclutar una esquadra d'hoplites i un regiment de cavalleria. D'aquesta manera, amb el seu govern, Clístenes va intentar, d'una banda, consolidar i perfeccionar les lleis socials que temps enrere Soló havia iniciat i de l'altra, recuperar la prosperitat que Pisístrat havia aconseguit per a Atenes durant la seva dictadura, preparant el terreny per a una futura democràcia.

---

⁵⁶ Heròdot, *Història*, I, 59.

⁵⁷ Aristòtil, *Constitució dels atenesos*, XIII-XV.

⁵⁸ Heròdot, *Història*, III, 80, 6.

⁵⁹ Aquest canvi va ser fonamental pel desenvolupament de la moral patriòtica dels guerrers d'època clàssica puix que abans eren les grans famílies adinerades, normalment de llinatge aristocràtic, les que tenien accés al màxim poder polític i militar, perpetuant els valors aristocràtics més arcaics, i ara, aquests vincles familiars s'esvanien i neixen unes noves classes socials vinculades a la seva comunitat geogràfica i per, assimilació, un vincle amb la seva ciutat-estat, Atenes.

Emperò, els anys successius a l'arcontat de Clístenes no van ser agradables ni per a Atenes, ni pel conjunt de ciutats o colònies gregues: l'amenaça de l'Imperi Persa a les colònies gregues d'Àsia Menor va provocar l'inici d'un nou conflicte, aquest cop d'interès nacional, les Guerres Mèdiques, que es van prolongar 12 anys. Durant aquest conflicte, els líders polítics van estar estretament vinculats amb la guerra, motiu pel qual van destacar algunes reformes militars, com les de Temístocles, líder Atenès. Segons Heròdot⁶⁰, Temístocles va ser l'encarregat de construir la primera gran flota naval atenesa, de 200 naus, convertint així aquesta πόλις en una important potència marítima que demostraria la seva eficàcia amb la derrota dels perses a la batalla de Salamina. El resultat d'aquest conflicte va ser positiu per a Grècia i en especial per a Atenes, que va sortir políticament reforçada, fent via cap a l'hegemonia que li oferirien els següents anys.

Rere la victòria de Grècia sobre l'Imperi persa, es van succeir cinquanta anys d'esplendor polític, cultural i econòmic, període conegut com a πεντηκονταετία.⁶¹ En aquest context, Atenes va assolir una etapa de gran preponderància, en la qual va ser possible el desenvolupament complet de la democràcia, amb l'establiment de la democràcia radical de Pèricles. En l'àmbit militar cal destacar algunes reformes de Pèricles, com en són exemple l'ampliació de la participació política, que va fer possible que els ζευγῖται, l'antiga tercera classe censatària establerta per Soló i relacionada amb els hoplites, tingués accés a l'arcontat, o la disposició d'un salari simbòlic per als hoplites, per tal d'estimular-los i no essent suficient per a corrompre'ls o desvirtuar-los. En darrer lloc, m'agradaria fer menció a la creixent importància que va tenir en aquest període la flota naval⁶² i que va quedar representada a la *Lliga de Delos*, aliança politico-militar liderada per Atenes que va lidiar amb els darrers conflictes contra els perses. Aquesta imperant talassocràcia atenesa seria la desencadenant d'un nou conflicte bèl·lic que canviaria en gran mesura les tàctiques militars hoplites i que analitzaré més tard, la Guerra del Peloponès.

5.1.2. L'Hèl·lade com a unitat social i geogràfica⁶³

“[1] δηλοῖ δέ μοι καὶ τότε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν οὐχ ἥκιστα: πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασαμένη ἡ Ἑλλάς: [2] δοκεῖ δέ μοι, οὐδὲ τοῦνομα τοῦτο ξύμπασά πω εἶχεν, ἀλλὰ τὰ μὲν πρὸ Ἑλληνος τοῦ Δευκαλίωνος καὶ πάνυ οὐδὲ εἶναι ἡ ἐπὶ κλησις αὕτη, κατὰ ἔθνη δὲ ἄλλα τε καὶ τὸ Πελασγικὸν ἐπὶ πλεῖστον ἀφ’ ἐαυτῶν τὴν ἐπωνυμίαν παρέχεσθαι, Ἑλληνος δὲ καὶ τῶν παίδων αὐτοῦ ἐν τῇ Φθιώτιδι ἰσχυράντων, καὶ ἐπαγομένων αὐτοὺς ἐπ’ ὠφελίᾳ ἐς τὰς ἄλλας πόλεις, καθ’ ἐκάστους μὲν ἤδη τῇ ὁμιλίᾳ μᾶλλον καλεῖσθαι Ἑλληνας, οὐ μέντοι πολλοῦ γε χρόνου [ἐδύνατο] καὶ ἅπασιν ἐκνικῆσαι.”

(Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, I, 3)

⁶⁰ Heròdot, *Història*, VII, 144.

⁶¹ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, I, 118.

⁶² Pseudo-Xenofont, *Constitució dels Atenesos*, I, 20.

⁶³ Per a la comprensió de l'imaginari grec, he trobat aquest article força entenedor: García Sanchez, Manel. (2007). Los bárbaros y el Bárbaro: identidad griega y alteridad persa. *Faventia*, 33-49.

La Grècia continental o la Hèl·lade no va existir com un ens polític en un primer moment sinó que, tal com testimonia Homer a la *Ilíada* o a l'*Odissea*, originàriament els grecs estaven dispersos en diferents regions o tribus, amb les quals s'hi identificaven per mitjà de gentilicis. Així és que durant l'Edat Fosca i el període de l'alt arcaisme, les aldees i llurs habitants actuaven de manera individual, sense establir gaires vincles ni relacions entre ells, limitant-se a dur una vida autàrquica.⁶⁴ Ara bé, els canvis socials esdevinguts a mitjans d'època arcaica, entre els quals cal destacar l'aparició de les ciutats-estat i les diferents onades migratòries cap a l'Àsia Menor, van afavorir l'aparició d'un vincle polític entre els ciutadans i llurs respectius estats.

Altrament, els conflictes bèl·lics van ser un element clau d'unificació. Durant el període arcaic, van sorgir algunes rivalitats internes entre faccions polítiques, com per exemple entre les famílies aristocràtiques, o bé, en el pitjor dels casos, entre ciutats-estat, desencadenant d'aquesta manera aliances militars (*συμμαχία*), com és el cas de la Lliga del Peloponès. No obstant això, va ser cabdal la implicació comuna en un conflicte extern, que requerís la unió de les diverses *πόλεις*, per a poder fer ressorgir una identitat nacional. En aquest sentit, l'amenaça de l'imperi persa va ser una bona ocasió per constituir aquest vincle panhel·lènic, amb excepció d'algunes ciutats⁶⁵, ja que els grecs van haver de deixar de banda els conflictes interns, per mitjà d'una treva, i centrar les seves forces a vèncer l'enemic.

Des del punt de vista de l'antropologia, és interessant analitzar com aquestes ciutats-estat, es van definir a elles mateixes com a una unitat política per oposició a l'enemic, en aquest cas l'imperi aquemènida, al que, considerant bàrbar, és a dir estranger, van rebutjar i criticar. Així doncs, els grecs, prenent una ideologia etnocèntrica, van començar a definir la seva identitat per oposició amb la identitat dels estrangers i considerant que els seus propis costums eren superiors als d'aquests pobles bàrbars, entenent per aquests no solament els perses sinó també altres pobles estrangers, com els egipcis.

En darrer lloc, cal fer un incís en què, de la mateixa manera que amb la configuració de les ciutats-estat s'havia recorregut a la mitologia per justificar el seu origen, la genealogia històrica dels hel·lens també va tenir ascendència mitològica. Respecte a les fonts historiogràfiques, si bé és cert que els logògrafs van ser coneguts per l'elaboració de genealogies mítiques i glorioses, he volgut prendre en consideració Hesíode⁶⁶ i Apol·lodor⁶⁷. Tant l'un com l'altre consideren *Ἑλλήν* com a l'heroi epònim dels grecs. Altrament, expliquen que aquest tingué tres fills, *Δωρὸς*, *Ἰωθός* i *Αἰόλος*, els quals, assentats en diferents regions gregues, van donar lloc directament o indirectament, amb llur descendència, a les ètnies gregues: doris, jonis, eolis i aqueus. D'aquesta manera, els grecs,

⁶⁴ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, I. 2.

⁶⁵ La ciutat de Tebes va ser aliada dels medes durant la Guerra del Peloponès i, per aquest motiu, tal i com narra Heròdot (*Història*, IX, 86), els protagonistes d'aquesta traïció van ser perseguits al final del conflicte greco-persa.

⁶⁶ Hesíode. *Frag 9*. Merkelbach & West.

⁶⁷ Apol·lodor, *Biblioteca*, I, 7, 2-3.

que havien creat un vincle comú després d'un gran conflicte bèl·lic, van veure reforçada la seva nova identitat amb els relats mítics.

5.1.3. Filosofia política

Els valors morals i polítics d'una societat es veuen sovint reflectits a la filosofia, atès que s'hi desenvolupa un pensament crític i una anàlisi social de gran rellevància. L'Atenes d'època clàssica es va veure representada per filòsofs de gran influència, com Sòcrates, Plató o Aristòtil, entre els quals he considerat l'obra dels dos darrers per a aquest treball. De Plató he volgut destacar el seu tractat polític sobre la ciutat-estat ideal, la *República*, ja que crec que hi contempla algunes reflexions interessants sobre les característiques més apropiades per a constituir una ciutat i, entre aquestes, tracta l'àmbit militar. De manera similar, el seu deixeble, Aristòtil, a la seva obra *Política*, examina les característiques més escaients per al bon funcionament de les ciutats-estat i menciona el grau d'implicació que els ciutadans han de tenir amb la seva ciutat.

En el tercer llibre de la seva obra, Plató fa una anàlisi de l'educació que han de tenir els joves per tal que es converteixin en uns bons guardians (*φύλακες*) de l'estat. La idea de vincular els ciutadans, des de ben petits, amb la defensa de la ciutat m'ha semblat molt oportuna per a aquest treball, ja que Plató dóna a entendre que aquesta vinculació és necessària, i, a més a més, deixa clar que aquests guardians han d'evadir alguns comportaments dels guerrers presentats als relats èpics, com la debilitat o l'arrogància⁶⁸. En aquest sentit, seguint amb la valoració de les qualitats que han de tenir aquests defensors, Plató considera que s'han de seleccionar aquells joves capaços de no deixar-se pertorbar ni pels plaers ni pels temors⁶⁹, tenint sempre al cap el que sigui més avantatjós per a la República i per fer-ho, proposa un seguit de proves físiques i psicològiques que hauran de superar per demostrar la seva valia:

“[...] οἷος δὴ ἂν ὦν καὶ ἑαυτῷ καὶ πόλει χρησιμώτατος εἴη. καὶ τὸν αἰεὶ ἐν τε παισὶ καὶ νεανίσκοις καὶ ἐν ἀνδράσι βασιανίζομενον καὶ ἀκήρατον ἐκβαίνοντα καταστατέον ἄρχοντα τῆς πόλεως καὶ φύλακα, καὶ τιμὰς δοτέον καὶ ζῶντι καὶ τελευτήσαντι, τὰ φων τε καὶ τῶν ἄλλων μνημείων μέγιστα γέρα λαγχάνοντα: τὸν δὲ μὴ τοιοῦτον ἀποκριτέον.”

(Plató, *Política*, 413e-414a)

Així doncs, Plató ens proposa com a model de ciutadà ideal, aquell capaç d'esdevenir guardià de l'estat, enterament vinculat amb la seva defensa i amb una actitud ferma i racional, de manera que, si exerceix adientment les seves responsabilitats, un cop l'acaparar la mort, podrà gaudir de la màxima glòria amb el seu record i reconeixement estatal. Aquest model recorda en molts aspectes al model d'hoplita espartà. Aristòtil, no molt llunyà del seu mestre, considera que la vinculació entre els ciutadans i la *πόλις* està implícita en la naturalesa humana, car l'ésser humà és un animal social i, per tant, necessita ser inclòs dins d'una

⁶⁸ Plató, *República*, III, 377e-378e.

⁶⁹ Plató, *República*, III, 413c-414a.

comunitat, essent la ciutat la principal⁷⁰. En aquest context, Aristòtil demostra, per mitjà d'una comparació⁷¹, que tot individu, com a partícip d'una comunitat, ha de buscar per a aquesta la defensa i el bé comú. Així és que, d'una manera una mica menys dràstica o idealitzada que Platò, Aristòtil evidencia, de nou, aquesta vinculació entre ciutadans i ciutat, i també la necessitat de comptar amb ciutadans-soldats que la defensin.

5.1.4. L'educació clàssica

L'època clàssica va ser una època de grans canvis polítics i transformacions socials, provocant que s'alterés el sistema de valors de les ciutats-estat. L'aristocràcia i els valors guerrers van perdre importància i en lloc d'aquests s'hi van imposar uns valors més ètics i cívics. És per això que, tal com he comentat anteriorment, els nobles van trobar nous escenaris, com les competicions esportives i els Jocs Olímpics, on dur a terme la recerca de l'excel·lència. Ara bé, aquest canvi va ser progressiu i lent: els ideals aristocràtics no es van esvaïr de les ciutats gregues, sinó que van conviure durant molt temps amb els nous valors socials. De fet, els filòsofs d'època clàssica van promoure alguns valors propis de la noblesa, com ara l'expressió *καλοκαγαθία*, que, relacionada amb l'excel·lència aristocràtica, simbolitzava el màxim desenvolupament de la virtut i del cos físic i, s'extrapolava sovint a l'àmbit militar.

Henry-Irenée Marrou explica que l'educació particular i privada a Atenes va anar perdent pes i que es va evolucionar gradualment cap a una nova educació comunitària⁷², que va arribar al seu màxim desenvolupament a l'època hel·lenística⁷³. Aquesta nova educació era coneguda, gràcies a l'orador Isòcrates, sota el nom de *παιδεία*, i consistia a cultivar no tan sols el cos sinó també la ment. Els atenesos s'instruïen, d'aquesta manera, en diverses disciplines alhora: gramàtica, literatura, poesia, retòrica, filosofia, aritmètica i gimnàstica. Emperò, a mitjans d'època clàssica, oradors i filòsofs van ocupar un paper rellevant a l'educació, restringint de nou aquesta a l'àmbit privat i a les classes adinerades. Un bon exemple són els sofistes que, enfront d'aquesta nova educació moral sorgida a Atenes, oferien un ensenyament pràctic encarat, novament, a la recerca de la virtut per mitjà de l'oratòria.

Altrament, pel que respecte a l'educació militar, els Atenesos no van rebre durant l'època clàssica un ensinistrament professional més enllà de les preparacions atlètiques al gimnàs, encarades a la participació en els jocs públics, contràriament als espartans que tenien un sistema educatiu, l'*ἀγωγή*, on els joves eren reclutats de la vida familiar a l'edat de 7 anys i posteriorment formats durant un llarg període de 13 anys, fent d'aquests uns experimentats

---

⁷⁰ Aristòtil, *Política*, I, 1, 5. 1253a

⁷¹ Aristòtil, *Política*, III, 4. 1276b-1277a.

⁷² Marrou, Henry-Irenée. (1985). La antigua educación ateniense. En *Historia de la educación en la antigüedad* (6a ed., p. 58-69). Madrid: Akal.

⁷³ Díaz Lavado, Juan Manuel. (2001). La educación en la antigua Grecia, en *Actas de las III jornada de Humanidades Clásicas*, Universidad de Salamanca.

guerrers. Ara bé, Aristòtil, que era defensor d'una educació de caràcter oficial i comuna⁷⁴, explica que a l'època hel·lenística s'hi va instaurar un sistema educatiu estatal amb el qual s'instruïa als joves per a què fossin aptes per optar a la ciutadania atenesa⁷⁵. En aquest sistema, els joves (*ἐφηβοί*) que, amb 18 anys, es volien inscriure a un *δῆμος*, havien de ser examinats per la Bulé i posteriorment educats per experimentats entrenadors i educadors, sortits de les tribus que, durant un període de dos anys, formaven als joves atenesos en l'art de la guerra. Acabat aquest entrenament, a l'hora de concedir-los la ciutadania, aquests feien un jurament de defensa de la seva ciutat en nom dels déus, tal com testimonia l'orador Licurg:

“Οὐκ αἰσχυνῶ τὰ ἱερὰ ὄπλα οὐδὲ λείπω τὸν παραστάτην ὅπου ἂν στοιχήσω· ἀμυνῶ δὲ καὶ ὑπὲρ ἱερῶν καὶ ὀσίων καὶ οὐκ ἐλάττω παραδώσω τὴν πατρίδα, πλείω δὲ καὶ ἀρείω κατὰ τε ἑμαυτὸν καὶ μετὰ πάντων· καὶ εὐηκοήσω τῶν ἀεὶ κραινόντων ἐμφρόνως καὶ τῶν θεσμῶν τῶν ἰδρυμένων καὶ οὓς ἂν τὸ λοιπὸν ἰδρύσωνται ἐμφρὸ νως· ἔαν δέ τις ἀναιρεῖ, οὐκ ἐπιτρέψω κατὰ τε ἑμαυτὸν καὶ μετὰ πάντων, καὶ τιμήσω ἱερὰ τὰ πάτρια. Ἱστορες θεοὶ Ἄγλαυρος, Ἑστία, Ἐνυώ, Ἐνυάλιος, Ἄρης καὶ Ἀθηνᾶ Ἀρεία, Ζεὺς, Θαλλώ, Αὐξώ, Ἥγεμόνη, Ἡρακλῆς, ὄροι τῆς πατρίδος, πυροί, κριθαί, ἄμπελοι, ἐλάαι, συκαῖ. ”

(Licurg, *Contra Leòcrates*, 77,2)

En conclusió, observem que en aquesta darrera fase de l'educació atenesa, amb el jurament dels efebs, es vincula oficialment el ciutadà i el soldat, condició sorgida originàriament amb les primeres reformes censatàries que va plantejar Clístenes. L'efeb, en tant que home adult i defensor de la seva pàtria, adquireix la condició de ciutadà i obté, d'aquesta manera, uns drets socials i polítics.

5.2. Organització militar

5.2.1. L'aparició de l'hoplita i la falange

L'aparició i la consolidació d'un nou sistema de combat a Grècia es veuen estretament lligades als canvis polítics i socials que s'hi van esdevenir a partir del segle VIII aC. En aquest sentit, tant els defensors d'una revolució hoplita com aquells qui defensen una evolució progressiva al llarg dels segles, han de recórrer a l'argument polític i social per defensar les seves hipòtesis; el debilitament de l'aristocràcia en favor de l'apoderament popular és una peça cabdal per a comprendre aquest procés.

En primer lloc, pel que respecte als factors socials, reprendré algunes de les anàlisis fetes anteriorment. La figura de l'hoplita no es pot comprendre de la mateixa manera que entenem la figura del guerrer aristocràtic d'Homer, atès que el nou soldat grec no lluita de manera individualista sinó que depèn de l'acció d'un col·lectiu, la falange. Per aquest motiu, cal tenir en compte l'aparició de les ciutats-estat, car el desenvolupament institucional d'aquestes va permetre als seus ciutadans la integració i la participació política i, per consegüent, la creació d'identitats comunes. Altrament, les diverses reformes polítiques, com les censatàries, van

⁷⁴ Aristòtil, *Política*, VIII, 1337a-1338b.

⁷⁵ Aristòtil, *Constitució dels atenesos*, XLIII.

permetre als ciutadans tenir més pes en l'organització de les seves ciutats i, contràriament, els nobles i els seus ideals van anar perdent influència política: la guerra ja no va estar únicament dirigida pels bel·licosos nobles sinó que ara hi podien participar tots els ciutadans que posseïssin un *κλῆρος* suficient per obtenir i mantenir unes armes. Tanmateix, van ser els conflictes bèl·lics, interns i externs, els que van fer evident la necessitat d'ampliar el gruix dels guerrers i d'establir una unitat de defensa col·lectiva.

En segon lloc, pel que pertany rigorosament a l'àmbit tàctic i militar, si acceptem l'estudi de Lazenby i Whitehead⁷⁶, que proposen *όπλα*, plural de *όπλον* (eina de combat, arma), com a l'origen semàntic i etimològic del terme *όπλίτης*, podem relacionar-ho amb la funció que van exercir les noves milícies de guerrers a Grècia: els hoplites eren la infanteria pesada de l'exèrcit. La seva panòplia consistia en una cuirassa, un casc metàl·lic, dues gamberes, un escut, una llarga llança i una curta espasa. Tot aquest conjunt d'armes defensives i ofensives havien de costejar-se-les ells mateixos, motiu pel qual s'ha arribat a parlar d'una classe social hoplita: els hoplites s'associaven als *ζευγῖται*, tercer estament de la reforma social de Soló. A banda d'aquests, que formaven el gruix més gran de l'exèrcit, trobàvem també els *ίππεῖς*, la cavalleria, corresponent a la segona classe social i representant les figures aristocràtiques dels antics combats, i els peltastes, la infanteria lleugera⁷⁷, portadora de fones i javelines, protagonitzada pels *θῆτες*, l'última classe social.⁷⁸

Aquest nou prototip de guerrer, l'hoplita, l'hem de comprendre com a component d'una nova tàctica de combat: la formació en falange. En aquesta formació, era imperant la cohesió i la moral de defensa col·lectiva, tal com queda reflectit en les innovacions tècniques. L'escut (*ἀσπίς*) era un element molt rellevant perquè, col·locat sobre el braç esquerre i recolzat sobre l'espall dels guerrers, protegia, d'una banda, el flanc esquerre de l'hoplita que el portava i, d'altra banda, el flanc dret del seu company de línia a la falange: si un guerrer abandonava la formació, el seu company quedava desprotegit. Per aquest motiu, Marcel Detienne⁷⁹ considera que les característiques principals de les falanges eren l'ordre (*τάξις*) i la templança (*σωφροσύνη*), per oposició als indicis de falanges primitives a Homer, on finalment els protagonistes acabaven essent els herois individuals en moments de gloriosa i desenfrenada exaltació.⁸⁰

⁷⁶ Lazenby, J.F., i Whitehead, David. (1996). The Myth of the Hoplite's Hoplon. *The Classical Quarterly*, Vol. 46, Núm. 1. p. 27-33

⁷⁷ Tucídides menciona a la seva obra que la ciutat d'Atenes no va tenir mai a les seves formacions unitats d'infanteria lleugera (*Història de la Guerra del Peloponès*, IV, 94, 1).

⁷⁸ Quesada Sanz, Fernando. (2008). *La guerra en la Grecia arcaica y clásica: la aparición de la falange hoplita: en Armas de Grecia y Roma: forjaron la historia de la antigüedad clásica*. Madrid: La esfera de los Libros.

⁷⁹ Detienne, Marcel. (1985), La phalange: Problèmes et controverses, en Jean-Pierre Vernant (ed.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (p.120-142), Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.

⁸⁰ El discurs fúnebre atribuït de Pèricles exalta de manera molt entenedora aquests nous valors guerrers (Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, 42, 3-4):

“καὶ γὰρ τοῖς ἅλλοις χεῖροσι δίκαιον τὴν ἐς τοὺς πολέμους ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀνδραγαθίαν προτίθεσθαι: ἀγαθῶ γὰρ κακὸν ἀφανίσαντες κοινῶς μᾶλλον ὠφέλησαν ἢ ἐκ τῶν ἰδίων ἐβλαψαν. τῶνδε δὲ οὔτε πλούτου τις τὴν ἔτι

Això no obstant, la falange no era completament racional sinó que cada combat requeria una sèrie de regles o rituals. Pel que respecte a les regles, els grecs acostumaven a lluitar de manera estacional, a la primavera i a l'estiu, evitant les lluites massa llargues i els períodes de fred. Altrament, acostumaven a lluitar en terrenys plans⁸¹, sense obstacles, que els permetessin desplegar amb comoditat la seva formació. Pel que respecte als rituals, cal assenyalar que els guerrers, abans d'iniciar la lluita, consultaven oracles⁸², professaven sacrificis⁸³ als déus i exaltaven els guerrers amb discursos i/o peans⁸⁴. En darrer lloc, un cop acabat el combat, els guerrers victoriosos despullaven als enemics de les seves armes i erigien un trofeu amb aquestes⁸⁵.

La primera representació iconogràfica coneguda d'un nou tipus de combat és el Vas Chigi, una peça de ceràmica grega protocoríntia, datada al 640 aC, on s'aprecia l'enfrontament entre dues falanges. La conducta guerrera que s'hi veu il·lustrada és la d'una unitat ferma i cohesionada, que avança de manera disciplinada contra l'enemic. Altrament, veiem representades les següents armes: escuts còncaus que, decorats amb emblemes de caràcter mitològic i/o intimidador, protegeixen el flanc esquerre del soldat, cascs dotats de crinera de cavall, cuirassa, gamberes i llances. De més, a més, podem observar la presència d'un flautista entre les tropes que, entonant un ritme i una cadència constants, guia la marxa unitària dels hoplites. De manera paral·lela, d'acord amb l'anàlisi presentada anteriorment, els poemes lírics, també d'època arcaica, ja evidencien aquestes primeres formacions falàngiques, que és plenament desenvolupada a l'època clàssica.

Per acabar, m'agradaria exposar que la lluita en bloc comportava una fama i una glòria col·lectives, atorgades per la ciutat al conjunt de guerrers defensors d'una pàtria. Algunes de les manifestacions polítiques d'aquest reconeixement eren els discursos fúnebres, en funerals col·lectius, els epitafis o els monuments erigits en honor d'un contingent de guerrers. Un dels exemples més significatius d'aquesta glorificació en nom de la pàtria dels guerrers morts en combat és el discurs fúnebre pronunciat per Pèricles després del primer any de guerra⁸⁶. De manera semblant, després de la derrota grega a la batalla de les Termopiles, es van gravar inscripcions fúnebres i es van construir columnes honorífiques per lloar els guerrers que hi

---

ἀπόλαυσιν προτιμήσας ἐμαλακίσθη οὔτε πενίας ἐλπίδι, ὥς κἄν ἔτι διαφυγῶν αὐτὴν πλουτήσειεν, ἀναβολὴν τοῦ δεινοῦ ἐποιήσατο: τὴν δὲ τῶν ἐναντίων τιμωρίαν ποθεινότεραν αὐτῶν λαβόντες καὶ κινδύνων ἅμα τόνδε κάλλιστον νομίσαντες ἐβουλήθησαν μετ' αὐτοῦ τοὺς μὲν τιμωρεῖσθαι, τῶν δὲ ἐφίεσθαι, ἐλπίδι μὲν τὸ ἀφανὲς τοῦ κατορθώσιν ἐπιτρέψαντες, ἔργῳ δὲ περὶ τοῦ ἥδη ὀρωμένου σφίσιν αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι, καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ἀμύνεσθαι καὶ παθεῖν μᾶλλον ἡγησάμενοι ἢ [τὸ] ἐνδόντες σφύζεσθαι, τὸ μὲν αἰσχρὸν τοῦ λόγου ἔφυγον, τὸ δ' ἔργον τῷ σώματι ὑπέμειναν καὶ δι' ἐλαχίστου καιροῦ τύχης ἅμα ἀκμῇ τῆς δόξης μᾶλλον ἢ τοῦ δέους ἀπηλλάγησαν.”

⁸¹ Heròdot, *Història*, VII, 9.

⁸² Heròdot, *Història*, VII, 140-143, 178, 220.

⁸³ Heròdot, *Història*, VI, 108, 112; VII, 178; IX, 33.

⁸⁴ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, IV, 96, 1.

⁸⁵ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, III, 91, 5; IV, 97, 1., 124, 4.

⁸⁶ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, 35-46.

van resistir.⁸⁷ Altrament, es van gravar sobre unes columnes de marbre a un temple d'Artemísos, uns versos elegíacs commemorant els guerrers morts en els combats navals esdevinguts a la segona guerra mèdica davant les costes d'Eubea⁸⁸.

Tanmateix, ens explica Heròdot⁸⁹ que, després de la batalla de Salamina, la flota grega es va dirigir a l'Istme, on s'hi van entregar uns premis de valor per a aquells, d'entre els grecs, que havien destacat al llarg de la guerra. La descripció d'aquesta pràctica fa pensar que, més enllà del reconeixement polític, el guerrer clàssic, hereu del pensament aristocràtic, buscava, altrament, un reconeixement individual, tenint present, aleshores, una dualitat d'objectius.⁹⁰

5.2.2. Qüestions lingüístiques en relació amb les formacions militars

En aquest apartat vull exposar una teoria lingüística presentada per Fernando Echeverría Rey al voltant de l'aparició i la utilització dels termes *ὀπλίτης* i *φάλαγξ*⁹¹. Amb aquesta anàlisi, l'autor pretén mostrar-se crític amb l'opinió àmpliament acceptada sobre el sorgiment de l'hoplita grec a l'època arcaica. Segons ell, no cal prendre únicament en consideració les fonts iconogràfiques i arqueològiques que demostren una panòplia "hoplita" ja anteriorment al període clàssic, sinó que també s'ha de prestar interès a les fonts literàries i a l'anàlisi etimològica.

Així doncs, aquest estudi evidencia que el terme *ὀπλίτης* no s'empra a la literatura grega fins al segle V aC, concretament apareix per primer cop en Píndar⁹² al voltant del 470 aC, i que des d'aleshores es comença a utilitzar habitualment. Altrament, atès que molts estudis han demostrat la presència d'unes tàctiques bèl·liques similars a les dels hoplites clàssics ja en època arcaica, Echeverría exemplifica de quina manera els autors precedents al segle V aC denominaven aquestes realitats militars, conclouent que la majoria de vegades, als gèneres èpics i lírics, és refereixen al guerrer com a *ἀνὴρ*, i en el cas de voler parlar d'un grup de guerrers, s'hi refereixen pel seu gentilici. De més a més, precisa que un cop creat el substantiu per al concepte d'hoplita, els historiadors l'utilitzen per referir-se als fets històrics contemporanis a la seva època, exceptuant algun cas en què fan al·lusió dels hoplites, com a conjunt d'infanteria pesada, en un context arcaic⁹³.

⁸⁷ Heròdot, *Història*, VII, 227-228.

⁸⁸ Plutarc, *Temístocles*, VIII.

⁸⁹ Heròdot, *Història*, VIII, 123-124.

⁹⁰ Aquesta dualitat d'objectius és la que els filòsofs Plató i Aristòtil semblen reivindicar en el caràcter del guerrer ideal d'un estat.

⁹¹ Echeverría Rey, Fernando. (2012). Hoplite and Phalanx in Archaic and Classical Greece: A Reassessment. *Classical Philology*, vol. 107, núm. 4, 291-318.

⁹² Píndar, *Odes ístmiques*, I, vv. 21-23: "λάμπει δὲ σαφὴς ἀρετᾶν τε γυμνοῖσι σταδίοις σφίσιν ἔντ' ἀσπιδοδούποισιν ὀπλίταις δρόμοις".

⁹³ Heròdot, *Història*, III, 121; IV, 160., Tucídides, *Història de la guerra del Peloponès*, VI, 58. En aquests casos en què els historiadors es refereixen a un context arcaic amb termes propis de la seva època, anacrònics, podem pensar que, de la mateixa manera que Homer, van barrejar conceptes de dos períodes diferents perquè no sabien com descriure aquesta realitat aliena a la seva contemporaneïtat.

Pel que respecte al concepte *φάλαγξ*, que sembla ser una noció emparellada amb el terme *όπλίτης*, descobrim una anomalia: el seu origen és arcaic i ja és present a Homer⁹⁴. No obstant això, cal destacar que la majoria dels cops que apareix en Homer ho fa en plural i sense que s'hi exemplifiqui gaire detalladament la disposició dels contingents bèl·lics, mentre que els autors posteriors l'empren en singular, manifestant el caràcter unificador i col·lectiu d'aquesta nova formació. En aquest context, és oportú remarcar que autors clàssics de gran importància, com Heròdot o Tucídides, no van utilitzar aquest terme a l'hora de descriure els diversos conflictes sinó que hem de considerar a Xenofont com el seu creador per excel·lència, ja que, recuperant aquest terme de la poesia èpica arcaica, li va atorgar un significat representatiu del caràcter tàctic de la nova unitat militar i en va descriure àmpliament les característiques⁹⁵.

A tall de conclusió, aquesta anàlisi ens permet de comprendre que, malgrat que hi hagi evidències iconogràfiques que demostrin una evolució tècnica i tàctica de l'armament grec en època arcaica, el pensament grec no ho comprèn així fins a l'època clàssica, període en què es comença a desenvolupar un vocabulari capaç de definir aquesta nova realitat militar i que arribarà al seu màxim desenvolupament després de la Guerra del Peloponès, existint ja un ampli coneixement d'aquesta nova formació. A més a més, la comparació dels autors clàssics amb l'èpica homèrica dona a entendre que hi ha hagut una evolució estratègica i moral car, si bé observem que s'hi representa una forma primitiva de falange, aquesta dista encara de la que serà la falange d'època clàssica.

5.2.3. Evolució i transformació de la falange hoplita

Personalment partidària d'una evolució progressiva dels sistemes de combat a Grècia, en els següents punts explicaré quina va ser l'evolució de la formació hoplítica al llarg dels conflictes bèl·lics esdevinguts al període clàssic i fins a quin punt aquestes transformacions van ser les responsables d'un nou tipus de falange a l'època hel·lenística grega.

5.2.3.1. Les Guerres Mèdiques

Durant el conflicte amb l'imperi aquemènida de Pèrsia, gràcies a la necessitat d'afrontar l'amenaça estrangera, els grecs, engrossint el seu exèrcit de ciutadans-soldats, van consolidar una nova tàctica bèl·lica.

En primer lloc, hem de destacar la batalla de Marató car aquesta va ser primordial pel desenvolupament del conflicte bèl·lic. Heròdot⁹⁶ exposa que, sota l'amenaça d'un atac terrestre persa, els grecs van dubtar entre lluitar o defugir l'enfrontament, atès que alguns pensaven que no serien suficients combatents per afrontar l'exèrcit bàrbar. Milcíades, líder

⁹⁴ Alguns exemples de la utilització del terme *φάλαγξ* a Homer: *Ilíada*, VI, vers 6; XI, vers 90; XIII, vers 145; XIX, vers 158.

⁹⁵ Un bon exemple de Xenofont en que es descriu la disposició i la manera d'actuar d'una falange el trobem a les *Hel·lèniques*: IV, 2, 18-23.

⁹⁶ Heròdot, *Història*, VI, 103-120.

atenès, els va convèncer finalment que calia lluitar i aquests van afrontar valerosament l'exèrcit enemic. Si bé els perses eren superiors en tropes, l'exèrcit grec, constituït d'hoplites atenesos i d'aliats de Platea, va treure profit de la seva avantatge tàctica i van aconseguir una gran victòria: en aquest combat moriren 6400 bàrbars. En canvi, del bàndol hel·lè, moriren tan sols 192 atenesos. L'èxit atenès va comportar un reforçament de la moral grega i de l'ètica hoplita. Els hoplites, milícies ciutadanes, havien estat capaços, en formació de falange, i en aquest cas sense disposar de cavalleria ni d'infanteria lleugera, de debilitar la gran amenaça enemiga. De més a més, cal destacar que en aquest combat no hi van poder ajudar els espartans, superiors militarment a la resta de grecs, i que, per consegüent, els grecs havien lluitat i vençut sense la necessitat de cap exèrcit professionalitzat.

En segon lloc, és necessari assenyalar la importància de la batalla de les Termòpiles durant la segona guerra mèdica, ja que un gruix de l'exèrcit grec s'hi va establir formant un mur infranquejable per tal de retenir l'exèrcit persa per via terrestre i evitar que els bàrbars accedissin a Grècia. La transcendència d'aquest combat recau en el fet que els grecs es van assabentar, per mitjà de l'endeví Megistos i del rei espartà Leònides, coneixedor d'un oracle revelat per una Pitia⁹⁷, que serien aniquilats en aquell indret i, en lloc d'evitar tots la lluita, els espartans, els tespis i els tebans van decidir guardar la posició tàctica per tal de retenir quant de temps els fos possible als perses. Aquest sacrifici, va permetre debilitar l'exèrcit persa, paral·lelament, per mar, a les batalles d'Artemísion i de Salamina.

En darrer lloc, la victòria naval a Salamina va permetre als grecs, i especialment a Atenes, liderada per Temístocles, esdevenir una important potència marítima, que tot just després de la Guerra del Peloponès obtindria la màxima expansió amb la Lliga de Delos. Així doncs, si els grecs havien aconseguit desenvolupar una estratègia hoplita terrestre a Marató, anàlogament havien desenvolupat una bona tècnica de lluita naval, també en formació tancada, com a les falanges⁹⁸. A tall de recapitulació, l'anàlisi d'aquest període bèl·lic ens demostra que els grecs van excel·lir en les tàctiques bèl·liques en falange terrestre i alhora en les estratègies navals. A més a més, si bé es considera Esparta com a prototip ideal d'exèrcit hoplita, la batalla de Marató evidencia que els Atenesos i els seus aliats no van ser menys importants, demostrant una bona execució tàctica al combat. Per acabar, és important remarcar que durant aquests enfrontaments les ciutats es van ajudar mútuament constituint diverses *συνμαχία*.

5.2.3.2. La Guerra del Peloponès

“κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἕλλησιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὥς δὲ εἰπεῖν καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων.”

(Tucídides, *Historia de la Guerra del Peloponès*, I, 1.1)

⁹⁷ Heròdot, *Història*, VII, 219-220.

⁹⁸ Heròdot, *Història*, VIII, 86.

Un cop que l'imperi persa va deixar de ser una amenaça pels grecs, van ressorgir les enemistats entre les diferents ciutats-estat. Esparta i Atenes eren dues ciutats que ja a les Guerres Mèdiques havien tingut les seves desavinences, de manera que els anys consecutius al conflicte grecopersa es van accentuar aquestes discrepàncies. Les causes que van portar els atenesos i els peloponèsis a declarar oficialment una guerra van ser diverses. Per començar, Atenes gaudia d'una hegemonia que no agradava a totes les ciutats⁹⁹, s'imposava als seus aliats amb exigències i tributs. Altrament, un conflicte comercial entre Atenes i Corint va ser l'element determinant per a fer esclatar aquest conflicte: Corint, ciutat aliada d'Esparta, va acusar els atenesos d'haver trencat una treva, car havien assetjat Potidea i havien perjudicat el comerç de Mègara¹⁰⁰. Tot i així, Tucídides era del parer que els lacedemonis acceptaren la guerra per por que l'imperi atenès, excels de poder, s'expandís encara més¹⁰¹.

La Guerra del Peloponès va ser un conflicte de llarga durada que va presentar una important evolució pel que fa a les estratègies i les normes de combat: la guerra es va professionalitzar. Primerament, els períodes bèl·lics, que fins aleshores havien sigut estacionals, es van allargar, realitzant-se, fins i tot, combats en ple hivern¹⁰². Aquesta prolongació dels combats va comportar que els ciutadans s'haguessin de dedicar gairebé anualment a la guerra i descuidessin les seves tasques cíviques, fent de la guerra un ofici. Segonament, la conducta guerrera va experimentar una gran transformació. Si considerem que aquesta guerra va ser realment una lluita entre dues ideologies polítiques, l'una protagonitzada per la Lliga de Delos i l'altra per la Lliga del Peloponès, podem estimar que Atenes va dur a terme, en aquest conflicte, una lluita imperialista. Aquest caràcter expansionista es veu reflectit en les contínues invasions i expedicions navals¹⁰³ i en la crueltat que aquestes accions van desprendre.

En aquesta nova lluita no hi havia suficient amb contenir l'enèmic o defensar una ciutat-estat, Atenes se'n va voler aprofitar per expandir la seva hegemonia, a cop d'assetjar i sotmetre les altres ciutats¹⁰⁴. Altrament, aquest nou model de combat, de llarga durada i d'expedicions llunyanes de les ciutats-estat, va implicar la necessitat d'adquirir més combatents: mentre els hoplites, entesos com a infanteria pesada i com a ciutadans-soldats d'una *πόλις*, van deixar de ser la força exclusiva de guerra, la infanteria lleugera i la cavalleria van prendre més importància. A més a més, cal destacar que es van incorporar als exèrcits esclaus, estrangers i mercenaris.¹⁰⁵ En resum, aquesta guerra va significar la decadència dels hoplites, ja que, d'una banda, la gran quantitat de combats navals no els va permetre desenvolupar les seves capacitats tàctiques i, de l'altra, va ser necessària l'adquisició d'uns combatents més

⁹⁹ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, I, 19, 76.

¹⁰⁰ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, I, 67-87.

¹⁰¹ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, I, 88.

¹⁰² Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, III, 88, 115; IV, 102; VI, 63; VIII, 3.

¹⁰³ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, III, 86, 88, 91, 103; IV, 45, 55; V, 84-116; VI, 30.

¹⁰⁴ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, V, 89-95;

¹⁰⁵ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, IV, 9.1, 32; V, 6. 4-5; VI, 43.

professionals per al nou tipus de combat. Els nous soldats ja no lluitaven per defensar gloriosament la seva pàtria, sinó que ho feien amb mires d'obtenir uns beneficis personals; beneficis econòmics i/o socials.

5.2.3.3. Aparició dels mercenaris de guerra

La Guerra del Peloponès va representar l'ocasió ideal per a la utilització de mercenaris de guerra dins de les tropes gregues: les noves tàctiques bèl·liques exigien uns soldats més professionalitzats i un major nombre de guerrers¹⁰⁶. Ara bé, finalitzat el conflicte, els mercenaris van continuar sent una unitat cabdal dins dels exèrcits, fins al punt que, durant el S. IV aC, van acabar substituint els ciutadans-soldats. Es creu que un dels principals motius d'aquest mercenariat va ser la pobresa esdevinguda a Grècia arran de la guerra. Alguns grecs, desmoralitzats, van decidir convertir-se en mercenaris per tal de millorar la seva situació econòmica.

Emperò, cal remarcar que l'aparició dels mercenaris no es va limitar a l'època clàssica, sinó que ja a l'època arcaica en tenim alguns testimonis. Arquílloc és un exemple molt revelador d'aquests primers soldats mercenaris, tal com denoten els seus poemes. En el primer fragment conservat¹⁰⁷ d'aquest poeta, confessa ser servidor d'Eníal, és a dir, guerrer; en el segon fragment¹⁰⁸, remarca que és la llança, per sinècdoke la guerra, la que li proporciona el pa i el vi. Així és que els estudiosos han sobreentès que Arquílloc es refereix a la guerra com a mitjà de vida. A banda d'aquests fragments, fent referència a l'anàlisi que he fet anteriorment, s'han conservat uns versos on el poeta abandona i menysprea un escut, fet que designa una moral únicament comprensible si considerem Arquílloc com a un mercenari en lloc d'un hoplita. Paral·lelament a Arquílloc, Heròdot explica que el tirà Pisístrat, durant el seu exili a Eretria, va fer-se amb soldats mercenaris, provinents del Peloponès¹⁰⁹, com a guardia personal. Altrament, Heròdot ens explica que era habitual que alguns contingents grecs col·laboressin, com a mercenaris, amb els Bàrbars, per exemple a les terres de Lidia, Egipte o Pèrsia¹¹⁰.

Pel que respecte als testimonis literaris d'època clàssica, vull destacar, a banda de Tucídides, a Xenofont que a l'*Anàbasi* relata l'expedició militar que van realitzar deu mil mercenaris grecs en suport de Cir el Jove, que els havia contractat per fer front al seu germà Artaxerxes II de Pèrsia¹¹¹. La moral d'aquestes tropes presenta divergències amb la moral hoplita de les guerres anteriors. En aquest sentit, considero demostratiu d'aquesta nova moral un passatge en què havent de fer front els mercenaris grecs als Bitinis, Xenofont, cap de l'exèrcit, els

¹⁰⁶ Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*, VI, 22.

¹⁰⁷ “Εἰμὶ δ' ἐγὼ θεράπων μὲν Ἐνυαλίου ἀνακτοῦ, καὶ Μουσέων ἐρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος”.

¹⁰⁸ “Ἐν δορὶ μὲν μοι μᾶζα μεμαγμένη, ἐν δορὶ δ' οἶνος Ἰσμαρικός, πίνω δ' ἐν δορὶ κεκλιμένος”.

¹⁰⁹ Heròdot, *Història*, I, 61.

¹¹⁰ Heròdot, *Història*, II, 152.

¹¹¹ Xenofont, *Anàbasi*, 8.3.

encoratja en un discurs i els recorda que han d'afrontar aquest enfrontament més aviat per salvar-se que no pas per obtenir la glòria:

“οὐ γὰρ δόξης ὁρῶ δεομένους ὑμᾶς εἰς ἀνδρειότητα, ἀλλὰ σωτηρίας. νῦν δὲ οὕτως ἔχει: ἀμαχεῖ μὲν ἐνθένδε οὐκ ἔστιν ἀπελθεῖν: ἦν γὰρ μὴ ἡμεῖς ἴωμεν ἐπὶ τοὺς πολεμίους, οὗτοι ἡμῖν ὅποταν ἀπίωμεν ἔψονται καὶ ἐπιπесоῦνται.”

(Xenofont, *Anàbasis*, VI, 5. 14-15)

Per acabar, vull concloure amb una reflexió que fa l'orador Isòcrates sobre l'ètica i la moral grega al segle IV aC. L'orador critica durament l'imperialisme marítim i la política interna atenesa, així com les guerres que comporten. Isòcrates és del parer que la societat en la qual ell viu no actua de la manera correcta, car els valerosos avantpassats lluitaren per defensar la ciutat enfront dels bàrbars mentre que els seus contemporanis, per por o per comoditat, prefereixen deixar els assumptes bèl·lics en mans d'uns homes desterrats o desertors, uns mercenaris que lluiten sense coratge, amb l'únic afany d'aconseguir un bon sou.¹¹² Aquesta crítica a la guerra mercenària i aquesta reivindicació dels valors antics, són un testimoni de com va arribar a transformar-se la societat grega, en especial la ciutat atenesa, i com els seus valors morals, que havien refulgit al segle V aC, es van anar desfigurant: els valors aristocràtics i heroics que trobàvem encara presents a l'època arcaica no van tenir cabuda en aquest nou ideari grec.

---

¹¹² Isòcrates, *Sobre la pau*, 42-48.

6. Conclusions

A mesura que les diferents anàlisis han estat exposades en aquest treball, ha anat prenent consistència la idea que la figura de l'hoplita grec no va néixer de manera sobtada a l'època clàssica; el seu origen s'ha de remuntar a l'època arcaica i les seves causes més directes s'han de relacionar amb l'evolució política i social de la civilització grega i, particularment, amb l'aparició i la consolidació de les ciutats-estat. Endemés, la moral heroica que demostraven els guerrers primitius no s'esvaeix completament, ans canvia d'escenari polític, a destacar els exercicis gimnàstics i els jocs esportius. En aquest context, cal relacionar l'èxit del guerrer hoplita amb l'auge democràtic de les ciutats i amb el debilitament de les oligarquies aristocràtiques, que promovien una ètica basada en l'excel·lència i la glòria personal, molt semblantment al comportament que Homer associa als guerrers dels seus poemes èpics.

Pel que respecta a l'època arcaica, hem pogut advertir que el paper d'Homer és indispensable per a comprendre aquesta evolució: les seves epopeies narraren, des d'una perspectiva contemporània a la seva època, una realitat històrica molt anterior: l'Edat del Bronze. Així doncs, Homer ens presenta una societat a mig camí entre les organitzacions palacials micèniques i les primitives associacions polítiques gregues. Si bé podríem posar en dubte l'autenticitat dels seus relats, no obstant els hem de valorar, atès que es van consolidar en un context històric del qual els testimonis escassegen, l'Edat Fosca. De més a més, deixant de banda els elements mítics i els anacrònics, l'arqueologia ha demostrat, al llarg dels anys, que molts dels aspectes descrits en aquests poemes són versemblants.

El model guerrer que idealitza Homer és el d'una oligarquia aristocràtica representada als combats per poderosos nobles, *βασιλῆες* d'un contingent d'homes que els hi són subjugats. En aquestes lluites, els aristòcrates tracten d'excel·lir en les seves gestes per tal de mantenir la glòria del seu llinatge i guanyar-se una fama personal que els recordi un cop hagin deixat la vida terrenal. Aquesta moralitat heroica es manté vigent a l'època arcaica mentre hi regeixen les aristocràcies i mentre l'organització social segueix sotmesa al desordre. Tanmateix, aquests ideals comencen a flaquejar quan neixen les primeres comunitats polítiques. Encara que Aristòtil evidencia que les primeres ciutats van ser governades per guerrers aristocràtics, la creació d'unes lleis i d'uns vincles polítics comuns posen en perill la ideologia individualista, afavorint, en canvi, una ideologia de caràcter col·lectiu.

La nova ideologia bèl·lica no va sorgir de cop i volta, baldament la historiografia moderna s'hagi afanyat a defensar una possible revolució hoplita. A parer meu, va ser un llarg procés motivat per factors tecnològics, com les innovacions armamentístiques, i per factors socials i polítics, com l'apoderament polític de les classes populars, que vinculava estretament el ciutadà amb els seus deures polítics, o la necessitat de cohesió social per afrontar els grans conflictes bèl·lics. Altrament, no crec que aquesta heroïcitat arribés a desaparèixer completament, almenys fins a l'època hel·lenística, puix que tant alguns autors arcaics, entre els quals vull ressaltar Hesíode i el mite de les edats, com alguns autors clàssics,

especialment els filòsofs, semblen reclamar un model de ciutadà que tingués present una dualitat d'objectius: el bé comú per a la seva ciutat, i el benefici propi.

El gènere líric, en particular les elegies militars, és una bona manifestació d'aquest estadi intermedi entre ambdues mentalitats. La subjectivitat dels seus textos els doten d'una significació crítica que ens permet comprendre la societat d'una manera més immediata. Les elegies bèl·liques exalten els valors gloriosos del combat i, de manera similar Homer, armen els seus versos de principis mitològics i llegendaris. Ara bé, associen aquesta glòria a la defensa col·lectiva d'una comunitat i no a les proeses que individualment pogués protagonitzar un guerrer. De fet, no era pas honrat aquell qui, havent prioritzat la seva vida, defugia el combat. Els autors que protagonitzaren aquests poemes eren sovint poetes i guerrers alhora, tal com afirma Arquíloc en un dels seus fragments; per aquest motiu ens cal prear les seves composicions, doncs, havent experimentat la guerra en primera persona són els testimonis més directes dels models guerrers i tàctics que es desenvoluparen en aquesta Grècia primitiva. En darrer lloc, és així mateix interessant assenyalar que aquestes composicions es recitaven, sovint, abans d'iniciar un enfrontament militar, com a clam vigorós.

L'època clàssica va ser el període on aquest nou model de guerrer, l'hoplita, és va configurar en la seva totalitat, tal com ho evidencien les fonts històriques i la lingüística. Aquest fenomen es deu, majoritàriament, al fet que va ser en aquesta època quan els ciutadans, per mitjà de les diverses reformes censatàries, van obtenir més drets, situació que va repercutir de dret en la defensa militar de les ciutats-estat. No podem concebre la imatge de l'hoplita sense pensar, prèviament, en la seva implicació com a ciutadà en plenitud de drets. Dit d'una altra manera, els hoplites equivalen a una mena de milícies ciutadanes. Per aquesta raó, freqüentment la definició d'hoplita és "ciutadà-soldat" o "camperol-soldat".

A diferència de la guerra arcaica, on tan sols hi lluitava una elit adinerada, els cavallers aristocràtics, a l'època clàssica hi lluiten també els ciutadans terratinents que, amb els ingressos que els hi proporcionen les terres, adquireixen una renda suficient per comprar i mantenir les armes pròpies de la infanteria pesada. En aquest sentit, els ciutadans-soldats lluiten per defensar, d'una banda, les seves terres, i de l'altra, la comunitat que les hi proporciona, la *πόλις*. De manera paral·lela, la classe social més inferior, els *θηῆτες*, i els esclaus, exclosos d'aquesta ciutadania apoderada, no poden pertànyer, inicialment, al conjunt d'hoplites.

La formació tàctica amb la qual s'organitzaven els hoplites era la falange; un soldat hoplita no s'entén en una lluita aïllada d'aquesta formació. Dins d'aquesta ordenació militar, tots els soldats s'aplegaven els uns als altres, formant un bloc compacte, constituït de diverses files d'hoplites. Aquests guerrers portaven un gran escut col·locat sobre el braç esquerre, que els permetia defensar, en primer lloc, a ells mateixos, i, en segon lloc, el flanc dret dels seus companys. Conseqüentment, eren necessaris l'ordre, l'autocontrol, la templança i la cohesió.

Si un dels guerrers fugia, posava en perill no tan sols la vida del company al qual havia deixat desprotegit, sinó també la formació sencera, car la debilitava i l'exposava a l'enemic. D'aquesta manera, la falange havia d'actuar rigorosament i metòdicament, avançant, resistint i atacant en bloc. Aquesta composició és, de ben segur, l'element més diferenciador amb respecte els combats homèrics, atès que en aquests les primitives formacions tancades de seguida es veien alterades per l'afany de protagonisme d'un heroi.

En el marc de la glòria i la fama d'origen bèl·lic, fent recapitulació de les nocions presentades anteriorment, aquestes pretensions no van desaparèixer del complet, sinó que van canviar d'ubicació. Ciutadà ideal era aquell que arribés a obtenir la glòria personal i la glòria per a la seva pàtria. Emperò, la recompensa que rebia un soldat d'època clàssica s'allunya en gran mesura de la qual podien rebre els bel·licosos aristòcrates. Aquests darrers, anhelosos d'un reconeixement semblant al que els aedes promulgaren vers els seus avantpassats, es van dedicar al cultiu i a l'exercici de les seves qualitats físiques al gimnàs i a les competicions atlètiques, obtenint d'aquesta manera una fama que recolliren els epinicis. En canvi, els hoplites grecs van rebre un reconeixement institucional però conjunt: els enterraments col·lectius precedits d'uns emotius discursos fúnebres o les inscripcions i els monuments funeraris en són un bon exemple pràctic.

Malauradament, l'evolució lògica dels esdeveniments va posar punt final a aquest complet model militar. Si les Guerres Mèdiques havien simbolitzat l'apogeu de la formació hoplita, contràriament la Guerra del Peloponès va simbolitzar el seu ocàs. Durant aquest conflicte, les normes de combat característiques de la falange van ser vulnerades: els combats es van prolongar, l'escenari dels enfrontaments es va desplaçar desmesuradament, els combats van passar de ser defensius a ser de setge, les accions bèl·liques van ser més cruentes i el gruix de l'exèrcit es va veure engrossit per estrangers, esclaus i mercenaris. En suma, es va transgredir la puresa de la ideologia hoplita i això va donar cabuda a la professionalització de l'exèrcit i a la normalització de la pràctica mercenària, àmpliament desenvolupada amb la falange macedònica a l'època hel·lenística.

7. Bibliografia

- Apolodoro. (1985). *Biblioteca*. Madrid: Gredos.
- Aristóteles. (1970). *Política. Edición bilingüe y traducción por Julian Marias y Maria Araujo. Introducción y notas de Julian Marias*. Madrid: Instituto de Estudios políticos.
- Aristóteles. (2012). *Constitución de los atenienses. Edición crítica, traducción, introducción y notas de Inés Calero Secall y Raúl Caballero Sánchez*. Madrid: Consejo superior de investigaciones científicas.
- Chadwick, H. M. (1912). *The heroic age*. Cambridge: University Press.
- Crane, G. R. *Perseus Digital Library*. Consultat el 06 / Juny / 2016, a <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
- Apol·lodor d'Atenes. (2010). *Biblioteca. Introducció, text revisat, traducció i notes de Francesc J. Cuartero i Iborra*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Desperta Ferro: Antigua y Medieval. (2015). *La Guerra de Troya, núm. 30*. Madrid: Desperta Ferro Ediciones.
- Díaz Lavado, J. M. (2001). La educación en la antigua Grecia. *Actas de las III jornadas de Humanidades Clásicas* (págs. 93-114). Almendralejo: Universidad de Salamanca.
- Discursos y fragmentos. Oradores menores. Introducción, traducción y notas de José Miguel García Ruiz*. (2000). Madrid: Gredos.
- Echeverría Rey, F. (2005). El hoplita y la naturaleza de lo "Hoplítico": un caso de terminología militar de la Grecia Clásica. *Studia historica. Historia antigua*, 75-93.
- Echeverría Rey, F. (2008). *Ciudadanos, campesinos y soldados. El nacimiento de la "Pólis" griega y la teoría de la "Revolución hoplita"*. Madrid: Ediciones Polifemo. Consejo superior de Investigaciones científicas. Instituto Histórico de Arqueología de Mérida.
- Echeverría (2008). Los promachoi y la formación cerrada en la épica griega. *Herakleion*, 1, 41-67.
- Echeverría Rey, F. (2010). La guerra extraña. La tradición militar griega y las formas culturales de hacer la guerra. *Dialéctica histórica y compromiso social, Vol. 2*, 897-916.
- Echeverría Rey, F. (2012). Hoplite and Phalanx in Archaic and Classical Greece: A Reassessment. *Classical Philology. Vol. 107, Núm. 4*, 291-318.
- Èsquil. (1932). *Tragèdies. Traducció de Carles Riba sobre el text establert per Paul Mazon*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

- Everson, T. (2004). *Warfare in Ancient Greece. Arms and armour from the heroes of Homer to Alexander the great*. Phoenix Mill: Sutton publishing.
- Fernández Uriel, P. (1997). *Historia Antigua universal: II. El mundo griego (hasta la segunda mitad del siglo IV a.C)*. Madrid: UNED.
- García Sánchez, M. (2007). Los bárbaros y el Bárbaro: identidad griega. *Faventia* 29/1, 33-49.
- Grimal, P. (1981). *Diccionario de mitología griega y romana*. Barcelona: Paidós.
- Heródoto. (1999). *Historia. Edición y traducción de Manuel Balasch*. Madrid: Cátedra.
- Hesíode. (1999). *Teogonia. Els Treballs i els dies. Introducció, traducció i notes de Joan Castellanos i Vila*. Barcelona: La Magrana.
- Homer. (1996). *La Ilíada. Introducció, traducció i notes de Joan Alberich i Mariné*. Barcelona: La Magrana.
- Homero. (1989). *Ilíada. Edición y traducción de Antonio López Eire*. Madrid, Cátedra.
- Homero. (1992). *Odisea. Edición de José Luis Calvo, traducción de José Luis Calvo*. Madrid: Cátedra.
- Isócrates. (1979-1980). Sobre la paz. En *Discursos. Introducción, traducción y notas de Juan Manuel Guzmán Hermida* (págs. 10-48). Madrid: Gredos.
- Jaeger, W. (1962). *Paideia : los ideales de la cultura griega*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Jenofonte. (1977). *Helénicas. Traducción, introducción y notas de Orlando Guntiñas Tuñón*. Madrid: Gredos.
- Jenofonte. (2005). *La constitución de los atenienses. Introducción, edición, traducción y notas de Gerardo Ramírez Vidal*. México: Universidad Nacional Autónoma de México. Coordinación de Humanidades, programa editorial.
- Jenofonte. (2010). *Anábasis, presentación de Carlos García Gual, traducción y notas de Ramón Bach Pellicer*. Madrid: Gredos.
- Lafond, Y. (1999). Guerre et idéologie civique à Athènes. En P. Brun, *Guerres et sociétés dans les mondes grecs (490-322)* (págs. 151-178). Paris: Éditions du Temps.
- Lazenby, J. W. (1996). The Myth of the Hoplite's Hoplon. *The Classical Quarterly*, Vol. 46, Núm. 1, 27--33.
- Lidell, H.G., i Scott, R. (1940). *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.

- Líricos griegos : elegíacos y yambógrafos arcaicos : siglos VII-V A.C. Texto traducido por Francisco R. Adrados.* (2010). Madrid: Alma Mater.
- Marrou, H.-I. (1985). *Historia de la educación en la antigüedad. Traducción de Yago Barja de Quiroga.* Madrid: Akal.
- Ortiz Escobar, M. A. (2015). PÓLEMOS: Una visión ético-política del fenómeno belico en la antigua Grecia. *Revista Perseitas*, 3 (1), 34-56.
- Plácido, D. (1997). *La Sociedad ateniense : la evolución social en Atenas durante la guerra del Peloponeso .* Barcelona: Crítica.
- Platón. (1981). *Diálogos.* Madrid: Gredos.
- Plutarc. (1926). *Vides paral·leles. Text revisat i traducció de Carles Riba.* Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Pomeroy, S. B. (2002). *La antigua Grecia: Historia política, social y cultural.* Barcelona: Crítica.
- Popowicz, E. (1995). La guerra total en la Grecia clásica (431-338). *POLIS, Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 7, 219-245.
- Pòrtulas, J. (2008). *Introducció a la Ilíada: Homer, entre la història i la llegenda.* Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Quesada Sanz, F. (2008). *Armas de Grecia y Roma. Forjaron la historia de la antigüedad clásica. Con ilustraciones de Carlos Fernández del Castillo.* Madrid: La Esfera de los Libros.
- Ruipérez, M. S., Melena, J. (1990). *Los griegos micénicos.* Madrid: Historia 16.
- Tucídides. (1954). *Història de la Guerra del Peloponès. Text revisat i traducció de Jaume Berenguer Amenós.* Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Tucídides. (2002). *Historia de la Guerra del Peloponeso. Introducción con nuevos "addenda", traducción revisada y notas por Francisco Rodríguez Adrados.* Madrid: Gredos.
- Valdés Guía, M. (2008). La revalorización de la Tierra y de la “autoctonía” en la Atenas de los Pisistrátidas: el nacimiento de Erictonio y de Dionisio órfico. *Gerión*, 26, núm 1, 235-254.
- Vernant, J.-P. (1987). Entre le honte et la gloire. *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens*, vol. 2, núm. 2, 269-299.
- Vernant, J.-P. (1985). *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne.* Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.

8. Annexos

Figura 1

Recuperada de: Echeverría Rey, F. (2008). *Ciudadanos, campesinos y soldados. El nacimiento de la "Pólis" griega y la teoría de la "Revolución hoplita"*. Pàgina 76. Madrid: Ediciones Polifemo. Consejo superior de Investigaciones científicas. Instituto Histórico de Arqueología de Mérida.

Crater àtic geomètric, c. 760-750 aC.

En aquesta imatge veiem un combat d'època arcaica. Els guerrers desenvolupen combats individuals, als quals hi manca un ordre preestablert.

Figura 2

Recuperada de: Quesada Sanz, F. (2008). *Armas de Grecia y Roma. Forjaron la historia de la antigüedad clásica. Con ilustraciones de Carlos Fernández del Castillo*. Pàgina 21. Madrid: La Esfera de los Libros.

Cràter de figures negres, c. principis segle VI aC.

En aquesta gerra veiem representat el combat homèric. Era habitual que els guerrers viatgessin en carros moguts per cavalls però que, a l'hora de combatre, hi descendissin.

Figura 3

Recuperada de: Echeverría Rey, F. (2008). *Ciudadanos, campesinos y soldados. El nacimiento de la "Pólis" griega y la teoría de la "Revolución hoplita"*. Página 115. Madrid: Ediciones Polifemo. Consejo superior de Investigaciones científicas. Instituto Histórico de Arqueología de Mérida.

Il·lustració de Peter Connolly

Representació dels diversos herois homèrics, relacionats amb els guerrers de l'Edat del Bronze, c. 1200 aC. La panòpia dels guerrers és molt heterogènia.

Figura 4

Recuperada de: Echeverría Rey, F. (2008). *Ciudadanos, campesinos y soldados. El nacimiento de la "Pólis" griega y la teoría de la "Revolución hoplita"*. Pàgina 76. Madrid: Ediciones Polifemo. Consejo superior de Investigaciones científicas. Instituto Histórico de Arqueología de Mérida.

Enlène d'Atenes, c. 735-720 aC.

Escena d'un combat arcaic: D'una banda, s'utilitzen carros de guerra, de l'altra, la formació és oberta i de caràcter individualista.

Figura 5

Recuperada de: *Wikimedia Commons*.¹¹³

Franz Matsch. *Triumphant Achilles*.

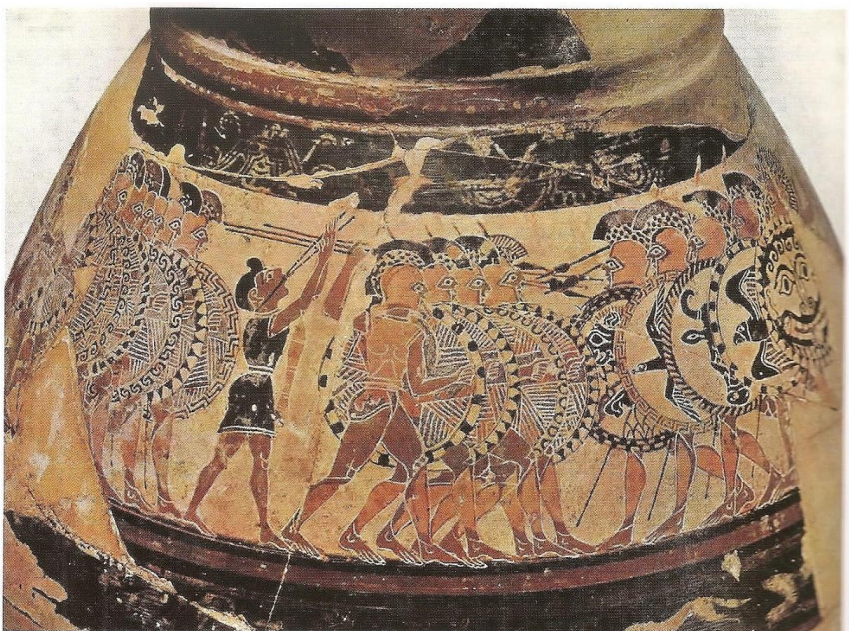
Aquesta pintura representa l'escena en que Aquil·leu, havent mort el troià Hèctor, arrossega i destrossa el seu cadàver. Aquesta actitud, d'exaltació personal i de rancor, és totalment oposada a la racionalitat i la templança dels soldats hoplites.

¹⁰⁶ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_%22Triumph_of_Achilles%22_fresco,_in_Corfu_Achilleion.jpg

Figura 6

Recuperada de: Quesada Sanz, F. (2008). *Armas de Grecia y Roma. Forjaron la historia de la antigüedad clásica. Con ilustraciones de Carlos Fernández del Castillo*. Pàgina 20. Madrid: La Esfera de los Libros.

Vas Chigi, c. 650 aC.

Primera representació de la falange hoplita en acció. Com es pot apreciar els herois s'enfronten els uns als altres en formació tancada i amb la seva panòpia característica. A més, els acompanya un flautista que els marca el ritme i la cadència.

Figura 7

Recuperada de: Everson, T. (2004). *Warfare in Ancient Greece. Arms and armour from the heroes of Homer to Alexander the great*. Pàgina 151. Phoenix Mill: Sutton publishing.

Il·lustració de Tyskiewicz, imitant una pintura realitzada sobre un cràter àtic, c. 480 aC

Aquest imatge representa l'escena d'un duel homèric entre Eneas i Diomedes. Es pot apreciar que la panòpia dels guerrers és força semblant a la del hoplita grec d'època clàssica, a destacar la segona empunyadura de l'escut, l'*antilabé*.

Figura 8

Recuperada de la web de: *University of New Brunswick*:¹¹⁴

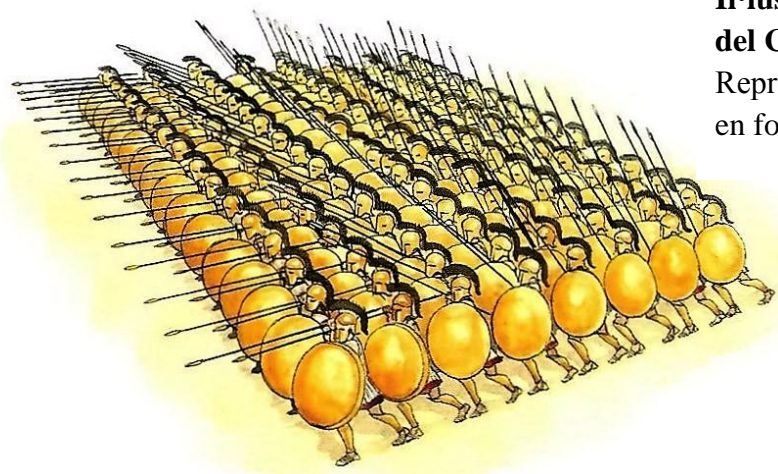

Cílix grega àtica de figures vermelles, c. 499 aC

Enfrontament entre un hoplita grec i un soldat persa, en el context de les Guerres Mèdiques.

Figura 9

Recuperada de: Quesada Sanz, F. (2008). *Armas de Grecia y Roma. Forjaron la historia de la antigüedad clásica. Con ilustraciones de Carlos Fernández del Castillo*. Pàgina 128. Madrid: La Esfera de los Libros.

Il·lustració de Carlos Fernández del Castillo

Representació d'una falange hoplita en formació tancada.

¹¹⁴ <http://www.unb.ca/fredericton/arts/centres/gregg/news/lecture-25feb14.html>